

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

GİRİTLİ SIRRI PAŞA'NIN EHL-İ KİTAP ELEŞTİRİSİ

Harun CENGİZ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Abdülgaffar ASLAN

MANİSA 2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Giritli Sırrı Paşa’nın Ehl-i Kitap Eleştirisi” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

08.01.2024

Harun CENGİZ

ÖZET

Tarih boyunca dünya üzerinde çeşitli inanç sistemleri ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı ilahi dinlerken, bir kısmı ilahi olmayan dinlere aittir. İlahi dinler, Allah tarafından gönderilen peygamberler aracılığıyla insan hayatını düzenlemek amacıyla var olduklarından, bu dinlere ait kitaplar ilahi kaynaklıdır. Kur'ân'ı Kerim'de Ehl-i kitap olarak anlatılan bu zümreler tevhid ehli inançlar olarak karşımıza çıkarlar. Bu zümrelerden biri olan Yahudilik ilk ilahi dindir. Bu inanın Ehl-i kitap kategorisine girmesinin sebebi kendilerine Tevrat ve Zebûr adlı kitapların verilmesidir. İkinci tevhid eksenli din olan Hristiyanlık ise İncil'den dolayı kitap ehlinden sayılmıştır.

Çalışmamızda, Sırrı Paşa'nın eleştirileri eşliğinde kelâm ilminin önemli bir konusu olan Ehl-i kitap kavramını detaylı bir şekilde inceledik. Sırrı Paşa, dinler hakkında kapsamlı çalışmalara imza atan, aynı zamanda farklı disiplinlerde geniş bir ilmi derinliğe sahip önemli bir mütefekkindir. Sırrı Paşa'nın değerli bir Osmanlı âlimi olması, Ehl-i kitap eleştirilerinin İslâm'ın diğer dinlere karşı tutumunu anlamamız için önemli bir rehberlik kaynağı olacağına inanıyoruz. O, özellikle Ehl-i kitap kategorisinde bulunan Yahudiler ve Hristiyanlar üzerinde detaylı bir şekilde durarak, onların inançları hakkında değerli bilgiler sunar.

Müellif Yahudilerin dinlerini tahrif edip inançlarına şirk bulaştırmalarını eleştirirken, arz-ı mev'ûd konusunu ele alır. Yahudiler kendilerini özel bir millet saydıklarından dolayı inançlarını millileştirme yönünde değiştirmişlerdir. Özellikle kendi özel topraklarının olması, hususi olarak Tanrı ile aralarında ahit olması ve peygamberliği sadece Yahudilerin ayrıcalığı olarak görmeleri, bu özel millet anlayışlarını destekleyen unsurlardan kaynaklanmaktadır.

Yazar, kendisi toplumla iç içe olmasından dolayı dinlerin halka tesiri üzerinde düşünmüş ve eserlerini bu minvalde ele almıştır. Hristiyanlıkla ilgili ele aldığı konular bunun en güzel örneğidir. Hristiyan halkının yoğun olduğu yerlerde görev yapmasından dolayı onlara özel olarak bir eser kaleme alan Sırrı Paşa, Hristiyanların temel inançları üzerinde eleştirilerde bulunmuştur. O, Hristiyanlara yönelik en büyük eleştirisini, tevhid inancına şirk bulaştırmaları konusunda yapmıştır. Başlangıçta tevhid inancını benimseyen, ancak sonradan üçlü tanrı anlayışına kayan

Hristiyanlığın en temel ilkesi İsa-Masih'in Tanrı ve Tanrı oğlu oluşudur. Hristiyanlar, başlangıçta tevhid esaslarına dayanan bir inanç sistemine sahip olmalarına rağmen, zaman içinde Hz. İsa'nın ilah olduğunu kabul etmeleriyle bu inançlarında şirk unsurlarını barındırmaya başlamışlardır. Hz. İsa'nın tabiatı hakkındaki görüşlerin yanı sıra, Havarilere dayandırılan özellikler de tarih boyunca tartışmalı konular arasında önemli bir yer edinmiştir. Kur'an-ı Kerim, Hristiyanlara bir kitap verildiğine değindiği halde, Hristiyanlar dört İncil ile beraber yirmi yedi kitaba inanırlar. Ancak, içlerinde birçok çelişki barındıran bu eserlerin yazılışı ve tespiti, şüphelerle dolu bir konudur. Özellikle tevhid esaslarına odaklanan ve Hz. İsa'nın insan ve peygamber olduğunu vurgulayan İncillerin apokrif olarak kabul edilmesi, bu konuda duyulan en büyük şüpheler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda, tevhid inancına sahip olduklarını iddia etmelerine rağmen Hristiyanlar, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemişlerdir. İncillerde Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'i müjdelediğine dair kapsamlı bilgilerin bulunmasına ve Kur'an'da bu yönde ayetlere yer verilmesine rağmen, Hristiyanların Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemeleri doğru bir tutum değildir.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i kitap, Sırrı Paşa, Yahudilik, Hristiyanlık, Arz-ı Mev'ûd, Pavlus, Peygamberlik, Kur'ân-ı Kerim, İncil, Tevrat, Zebûr.

ABSTRACT

Throughout history, various belief systems have emerged on Earth. Some of them are divine religions, while others belong to non-divine beliefs. Divine religions exist with the purpose of regulating human life through prophets sent by Allah, and the scriptures of these religions are considered divine sources. The communities mentioned as People of the Book in the Qur'an are presented as believers in monotheism. Judaism, one of these communities, is the first divine religion. The reason for this belief falling into the category of People of the Book is the giving of the Torah and Psalms to them. Christianity, the second monotheistic religion, is considered People of the Book because of the Gospel.

In our study, we thoroughly examined the concept of People of the Book, which is an important topic in the science of theology, guided by the criticisms of Sirri Pasha. Sirri Pasha, an influential thinker who conducted comprehensive studies on religions and possessed extensive knowledge in various disciplines, is considered an important scholar. We believe that Sirri Pasha's status as a valuable Ottoman scholar makes his criticisms of the People of the Book a significant guiding source for understanding Islam's stance towards other religions. He particularly focuses on Jews and Christians, who fall under the category of People of the Book, providing valuable insights into their beliefs.

The author criticizes the Jews for distorting their religion and introducing polytheism into their beliefs, while also addressing the concept of the Promised Land. Due to considering themselves a special nation, the Jews have altered their beliefs towards nationalization. Specifically, their belief in having a specific land, making a covenant with God exclusively, and viewing prophecy as the exclusive privilege of the Jews are elements that support this understanding of a special nation.

The author, being closely intertwined with society, has contemplated the influence of religions on the public and has addressed his works in this context. His discussions on Christianity serve as a prime example of this. Due to his service in areas with a significant Christian population, Sirri Pasha has authored a specific work for them, critiquing the fundamental beliefs of Christians. His most significant criticism towards Christians is directed at them introducing polytheism into the belief

in the oneness of God. The basic principle of Christianity, initially adhering to monotheism but later adopting a trinitarian understanding, is the divinity and sonship of Jesus Christ. Despite initially having a belief system based on monotheistic principles, Christians started incorporating elements of polytheism into their beliefs with the acceptance of Jesus Christ's divinity over time. Views on the nature of Jesus Christ, along with the attributes attributed to the apostles, have been controversial topics throughout history. Although the Qur'an mentions that a book was given to Christians, they believe in twenty-seven books, including the four Gospels. However, the writing and determination of these works, containing numerous contradictions, are a subject filled with doubts. Particularly, the Gospels, which initially focused on monotheistic principles and emphasized the humanity and prophethood of Jesus, being considered apocryphal, is one of the greatest doubts in this regard. Despite claiming to adhere to monotheism, Christians have not accepted the prophethood of Prophet Muhammad. However, there is comprehensive information in the Gospels about Jesus foretelling the coming of Prophet Muhammad, and the Qur'an includes verses on this matter. Therefore, Christians not acknowledging the prophethood of Prophet Muhammad is not a correct stance.

Keywords: People of the Book, Sirri Pasha, Judaism, Christianity, Promised Land, Paul, Prophethood, The Noble Quran, Bible, Torah, Psalms.

ÖNSÖZ

Vahyin indiği asr-ı saadet dönemi sorunların vahiy eksenli çözüme kavuştuğu dönemdir. Vahyin kesilmesi ve Hz. Peygamber'in dâr-ı bekâya irtihalinden sonra sorunlar Kur'ân ve nebevî sünnet ile çözümlenmeye başlandı. Bu iki kaynaktan istifade eden âlimler karşılaştıkları problemlere akli çözümler üretmeye çalıştılar. Bu sorunlar bazen İslâmiyet'in kendi iç mekanizmasından kaynaklandığı gibi başka dinlerle ilişkisinden de kaynaklanmaktaydı. Özellikle de Ehl-i kitap dediğimiz Yahudi ve Hristiyanlarla ilişkiler en çok üzerinde durulan konular arasında yer aldı. Bu dinlerin tahrîf olduğu, kitaplarının durumu ve tebşirât meselesi gibi başlıklar kelâmcılar'ın üzerinde durdukları konulardan oldu. Onlar, Yahudiler ve Hristiyanların İslâm hakkındaki eleştirilerine reddiye türü eserlerle karşılık verdiler. Osmanlıda 19.yy'da yaşamış olan Giritli Sırrı Paşa onların İslâm'a eleştirilerine reddiye yazan kişilerden biridir.

Araştırmamızda Giritli Sırrı Paşa'nın ilmi derinliğini, kelâm, dinler ve mezhepler tarihi ve mantık alanında yazdığı önemli eserlerle sahip olduğu yüksek konumu hakkında bilgi vermeye çalıştık. Özellikle çalışmamızda Sırrı Paşa'nın kelâmi açıdan önemli bir konu olan Ehl-i kitap hakkındaki eleştirilerini ele almaya çalıştık. Bir giriş ve iki bölüm olarak ele aldığımız bu tezde, giriş kısmında çalışmanın amacı ve önemi ile birlikte çalışmanın yöntemi, kapsamı ve kaynaklarını ele aldık. Birinci bölümde Ehl-i kitap kavramını ele alarak, Kur'ân ve sünnette Ehl-i kitap konusuna değindik. Ayrıca ayrı bir başlıkta Sırrı Paşa'nın Ehl-i kitap hakkındaki görüşlerini gösterdik. İkinci bölümde ise Sırrı Paşa'nın Ehl-i kitap olarak kabul edilen Yahudiler ve Hristiyanlar hakkındaki eleştirilerini derinlemesine inceledik. Bunu yaparken müellifin eserlerinden istifade etmekle beraber farklı kaynaklardan da faydalandık. Kelâm ile dinler ve mezhepler tarihi metodolojisi esas alınarak yaptığımız bu çalışmamızla akademik sahaya katkı sağlamayı amaçladık.

Söz konusu bu ilim yolundaki ilk çalışmamızda sürekli yanımızda durup bizden yardımını esirgemeyen, ilmi konuda bizleri heyecanlandırıp ve ilmi bize sevdiren, ilmi kişiliğinden çokça istifade ettiğimiz danışman hocam sayın Prof. Dr. Abdülğaffar ASLAN hocama içten teşekkürlerimi bir borç bilirim. Özellikle tezin yazımında ve okumalarında yanımızda bulunan Arş. Gör. Selçuk GEZGİN'e, Arş. Gör. Ömer YILDIZ'a, Arş. Gör. Muhammed Cihat ORUÇ'a ve Kamuran Yur arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreçte her türlü maddi manevi

sıkıntılarımızı göğüsleyen sevgili eşim Yasemin CENGİZ'e ve oğlum Abdullah Musab CENGİZ'e ayrıca teşekkür ederim.

Harun CENGİZ

Manisa, 2024

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
II. Araştırmanın Yöntemi.....	2
III. Araştırmanın Kapsamı	3
IV. Araştırmanın Kaynakları	3

BİRİNCİ BÖLÜM

SIRRI PAŞA'NIN HAYATI VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ İLE EHL-İ KİTAP KAVRAMI

1. Sırrı Paşa'nın Hayatı ve Kelâm İlmindeki Yeri	5
1.1. Yaşadığı Dönemin Özellikleri	5
1.2. Hayatı.....	7
1.3. İlmî Kişiliği ve Eserleri.....	9
1.4. Kelâm İlmindeki Yeri.....	14
2. Ehl-i Kitap Kavramı	16
2.1. Ehl-i Kitap Kavramının Lügat Anlamı	16
2.2. Kur'ân ve Sünnete Göre Ehl-i Kitap	19
2.3. Sırrı Paşa'nın Ehl-i Kitap Hakkındaki Yaklaşımları.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

SIRRI PAŞA'DA YAHUDİLİK VE HRİSTİYANLIK

1. Yahudilik.....	44
1.1. Genel Olarak Yahudilik	44
1.2. Arz-ı Mev'ûd	51
2. Hristiyanlık	53
2.1. Genel Olarak Hristiyanlık.....	53
2.2. Allah'ın Zâtı	60
2.3. Hz. İsa'nın Tabiatı Hakkında	62
2.4. Havariler Hakkındaki Eleştirileri	78
2.5. İnciller Hakkındaki Eleştirileri	83
2.6. Hristiyanlarca Hz. Peygamber'in Peygamberliği.....	86

SONUÇ	91
KAYNAKÇA	94

KISALTMALAR

1Ko.	1. Korintlilere Mektup
2.Ta.	1. Tarihler
2.Ta.	2. Tarihler
a.s	Aleyhis selam
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Çık.	Çıkış
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
Elç.	Elçilerin İşleri
Gal.	Galatyalılara Mektup
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İBB	İstanbul Büyük Şehir Belediyesi
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
Koll.	Koleksiyon
Luk.	Luka
M.Ö.	Milattan Önce
Mat.	Matta
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa

TDV Türkiye Diyanet Vakfı

Thk. Tahkik Eden

TTK Türk Tarih Kurumu

vd. Ve Diğerleri

vs. Vesaire

y.y. Yayın Yeri Yok

Yar. Yaratılış

Yas. Yasanın Tekrarı

Yu. Yuhanna

GİRİŞ

I. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İslâm medeniyeti alanında birçok mütefekkir yetişmiştir. Onlar bu uygarlığın gelişmesini sağlamakla beraber çevrelerini de ilmî ve ahlakî olarak aydınlatmışlardır. 19.yy.'ın Osmanlısında yaşayan Sırrı Paşa, yaptığı önemli çalışmalarla bu önemli şahsiyetlerden biri olmuştur. İdari kişiliğinin yanında ilmî kişiliğiyle de öne çıkan müellif, bilim adamlarının dikkatini çekmiş ve üzerine çokça konuşulan bir kişi olmuştur. Özellikle allame Teftâzânî (ö. 792/1390), Hayâlî (ö. 875/1470[?]) ve Siyâlkûtî (ö. 1067/1657) gibi âlimlerin eserlerinden özetlenmiş; aynı zamanda kendi görüşlerine de yer vermiş olduğu *Nakdü'l-Kelâm fi akaidi'l-İslâm* adlı kitabı onun önemli bir ilmî kişiliğe sahip olduğunu gösterir.¹ Diyarbakır valiliği sırasında Hristiyanlara yönelik ele aldığı *Nurü'l-Hüda li-meni'stehdâ* adlı çalışması onun çalışmaları ve düşünceleri açısından büyük bir öneme sahiptir. Yaptığı çalışmalar tez konusu olarak yayımlanmış ve düşünceleri üzerine çalışmalar yapılmış olan Sırrı Paşa, yaşadığı dönemin ilmî konularında kayıtsız kalmamış fikir beyan ederek ilim ortamına katkı sağlamıştır. Onun böyle bir kişiliğe sahip olması ilme verdiği önemi bize gösterir.²

İfade edilen sebeplerden dolayı tezimizde Sırrı Paşa gibi önemli bir şahsiyetin Ehl-i kitap hakkındaki eleştirilerini ele almayı uygun bulduk. Çünkü onun ilmî kişiliğiyle ön plana çıkması ile arkasında bıraktığı önemli eserler, Ehl-i kitap hakkındaki görüşlerinin önemini gösterir. Özellikle Diyarbakır valiliği sırasında Keldani Kilisesi Başpiskoposu ile yaptığı tartışmalar meşhurdur. Onun bu tartışmaları reddiye geleneğinin bir devamı niteliğinde olup Hristiyan din adamlarının İslâm dini hakkındaki yanlıgılarına karşı hazırlanmıştır. Misyonerlik faaliyetlerini de yakından takip edip bunlarla ilgi makaleler ele alan müellif, onların

---

¹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 2/368-369.

² Mahmut Kemal İnal, *Son Asrın Türk Şairleri* (İstanbul: M. E. Basımevi, 1969), 3/1700; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 5/1507.

icraatlarına karşı halkı sürekli uyarır ve bunun için çalışmalar yapar.³ Onun görev yaptığı yerlerde halkla iç içe olması, halkın önemli kesimleri ile müzakere ve istişarelerde bulunması, bu yönde ilmî faaliyetler düzenleyip önemli eserler kaleme alması, onun saygınlığını ifade eder.

II. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda ilk olarak literatür tarama yöntemini kullandık. Ulaştığımız kaynakları iyice analiz etmeye çalıştık. Konu hakkında elde ettiğimiz materyalleri inceleyerek deskriptif bir şekilde ele aldık. Müellif hakkındaki bilgileri de aynı yolla oluşturduk. Sırrı Paşa'nın yaşadığı dönemi ve yaptığı icraatlarını ulaştığımız kaynaklarla tetkik ettik. Aynı zamanda müellifin ilmî kişiliği, kelâm ilmindeki yeri ve eserleri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bunu yaparken yan kaynaklardan ayrıca yararlandık. Çünkü o âlim olması hasebiyle ilmî metinlerde, şair olması hasebiyle edebî metinlerde, tarihî bir kişiliğe sahip olmasından dolayı tarih kitaplarında üzerinde durulan önemli bir kişiliğe sahiptir. Onu araştırırken bu eserleri göz ardı etmedik.

Tezimizde nitel veri analiz yöntemi olarak doküman analiz yöntemini kullanarak Sırrı Paşa'nın eserlerini inceledik. Bunlardan elde ettiğimiz bilgileri objektif bir yaklaşımla tezimizde bir araya getirdik. Müellif çalışmalarında edebi bir dil kullandığı için onun bu yönünü tezimizde göstermeye çalıştık. Bunları inceledikten sonra konumuz olan Sırrı Paşa'nın Ehl-i Kitap hakkındaki eleştirilerini tezimizde toplamaya çalıştık.

Çalışmamızı iki bölüm olarak ele aldık. İlk bölümde müellifin hayatı ve Ehl-i kitap kavramını işlerken; ikinci bölümde onun Ehl-i kitap hakkındaki eleştirilerine yer verdik. Aşağıda değindiğimiz üzere bunu yaparken sadece Sırrı Paşa'nın eserlerini incelemedik. Onun eleştirilerinin iyice anlaşılması için bu konudaki farklı çalışmaları da tezimizde ele almaya çalıştık.

---

³ Misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı'nın son dönemlerinde artmasının arkasında yatan nedenler için bkz. Bengül Bolat - Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 16/61 (Eylül 2017), 5-9; Girtili Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Kemal Salih Sel koll., 604, Erişim 15 Ocak 2023), 15.

III. Araştırmanın Kapsamı

Akademik sahaya katkı niteliğinde ele aldığımız Sırrı Giridi'nin Ehl-i kitap hakkındaki eleştirilerinin kapsamı onun eserlerini, ilmî kişiliğini, yaşadığı dönemi içermekle beraber hayatını içine alır. Hayatını ele alırken bir biyografi tarzında değil konunun amacına uygun olarak müellifi tanıtmaya çalıştık. Müellif hem ilim hem devlet adamı olduğu için ilmî kişiliğini ele alırken bu iki yönünü göz önünde bulundurarak onun hakkındaki bilgilerimizi tazeledik. Yaşadığı dönemi tarihi, siyasi ve sosyal konuları göz önünde bulundurarak ele almaya çalıştık. Fakat derinlemesine bir inceleme çalışmasına girmedik. Çünkü derinlemesine bir inceleme çalışması konuyu maksadından uzaklaştırırdı.

Eserlerini ele alırken de sadece konu ekseni değil tefsir, kelâm, dinler ve mezhepler tarihi, dil ve edebiyat alanındaki çalışmalarını da tanıtmayı amaçladık. Çalışmamızda müellifin eserlerine aldığı konuları Ehl-i kitap kavramı kapsamında onun eleştirdiği minvalde ele almaya çalıştık. Örneğin *Nakdü'l-Kelâm fi akaidi'l-İslâm* adlı kitabında birçok itikadi konuya temas etmesine rağmen bu konuları ele almadık. Sadece Ehl-i kitap açısından gerekli olan konulara değindik. Bunun yanında eseri incelerken muhtevası hakkında bilgi vermeyi de ihmal etmedik.

Sırrı Paşa Hristiyanlığı yaşadığı coğrafyadan dolayı geniş bir şekilde ele alıp eleştirirken Yahudiliği bu denli eleştirmemiştir. Bizde onun eleştirdiği kısmı tezimize almakla beraber, değindiği konuları da iyice anlaşılması için genel bir bilgilendirme yapma gereği hissettik

IV. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasında en çok istifade ettiğimiz Sırrı Paşa'nın *Nurü'l-hüda li-meni'stehdâ* adlı eseridir. Bu kaynaktan çokça istifade etmekle beraber *Nakdü'l-Kelâm fi akaidi'l-İslâm*, *Ahsenü'l Kasas*, *Sırr-ı Meryem* ve *Ruh* adlı kitaplardan da istifade ettik. Müellifin hayatını anlatırken yaşadığı döneme en yakın olan kişilerin eserlerinden bilgiler elde etmeye çalıştık. Bu konuda özellikle

Mahmut Kemal İnal'ın *Son Asrın Türk Şairleri*, Mehmet Süreyya'nın *Sicill-i Osmani*, Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin *Osmanlı Müellifleri* adlı kitaplardan ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinden* yararlandık.

Ehl-i kitap ile ilgili araştırmalarımızı ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* detaylı tarama başta olmak üzere bu konuda yazılan akademik makalelerden ve özgün çalışmalardan istifade ettik. Aynı zamanda konuyu ele alan tefsir kitaplarını ve hadis kaynaklarını inceledik. Tefsirleri ele alırken özellikle aynı dönemden değil, konunun daha iyi anlaşılması için farklı dönemlerden tefsir örnekleri vermeye çalıştık. Örneğin 9.yy.'da Muhammed b. Cerîr et- Taberî (ö.310/923)'nin *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* adlı eserini ele alırken 12.yy.'da Zemahşerî (ö.538/1144)'nin *el-Keşşaf* adlı kitabını yine 16.yy.'da Ebu'l-Fazl Celâlettin es-Süyûtî (ö.911/1505)'nin *Dürri'l Mensûr* adlı eseri gibi kaynakları incelemeye çalıştık.

Müellifin yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin son yıllarına rastladığı için bu dönemi kapsamlı olarak ele alan kaynaklardan yararlandık. Bu konuda kapsamlı çalışma yapan merhum İsmail Hami Danişmend (1889/1967)'in *İzahlı Osmanlı Devleti Kronolojisi*, Yusuf Akçura (1876/1935) *Osmanlı Devleti Dağılma Devri* adlı kitaplardan ve akademik makalelerden istifade ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

SIRRI PAŞA’NIN HAYATI VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ İLE EHL-İ KİTAP KAVRAMI

1. Sırrı Paşa’nın Hayatı ve Kelâm İlmindeki Yeri

1.1. Yaşadığı Dönemin Özellikleri

Bir yazarın yaşadığı yer ve zaman onun ilmi kişiliğinin ve eserlerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Sırrı Paşa da Osmanlı Devleti’nin çalkantılı bir dönemi olan 19.yy.’da yaşamıştır. Onu iyice anlamamız için bu devir hakkındaki bilgilere ihtiyacımız vardır. Bu zaman toplumların sosyolojik, ekonomik, siyasî ve fikrî olarak değişime girdiği bir dönem olarak karşımıza çıkar. Ayrıca bu değişimlerin arka planında yatan sebepler de bu dönemin en büyük amilleridir. Şimdi bu dönemin oluşmasına zemin hazırlayan birkaç olaya değinmek istiyoruz.

Avrupa devletleri Sanayi Devrimini⁴ gerçekleştirdikten sonra pazaryeri bulabilmek için dünyaya açıldılar. Coğrafi Keşifler adını verdiğimiz bu açılımlar yeni yerlerin keşfedilmesini sağlarken aynı zamanda sömürgeciliğin de temelini oluşturmuştur.⁵ Yapılan bu keşiflerle beraber yeni ticaret yolları ortaya çıkmış, eski ticaret yolları önemini kaybetmiş, Avrupa’dan dünyanın her yerine pusula, yazı, matbaa ve ucuz eşya götürülmeye başlanmıştır. Kara ticaretinden deniz ticaretine ekonomik kayma oluşmuştur. Sanayi Devrimi hammadde arayışını da beraberinde getirmiş; hammadde arayışında olan sömürgeci devletler özellikle hammadde bakımında zengin olan ülkelerin topraklarına göz dikmeye başlamışlardır.⁶ Dünya’yı açık bir pazaryeri olarak gören bu devletler Fransız ihtilâli ile getirdikleri fikirleri ise

⁴ Sanayi Devrimi, insan ve hayvan gücüne dayalı üretim tarzından, makine gücünün hâkim olduğu üretim tarzına geçiştir. Sanayi devrimi ve oluşturduğu etkiler, geniş bilgi için bkz. Mesut Küçükkalay, “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 1/2 (Haziran 1997), 51-68.

⁵ Coğrafi keşifler, 15.yy ile 16.yy’larında Avrupalıların yeni ticaret yollarını bulmak için başlattığı yolculuklardır. Bu keşifler içine kapanmış olan bir milletin dışarıya açılmasını sağlamıştır. Geniş bilgi için bkz. David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, çev. Osman Recep Bahadır (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995), 7-10; Konur Alp Demir, “Coğrafi Keşiflerin Ekonomi ve Kamu Yönetimi Sistemine Katkıları”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29/1 (Nisan 2020), 199-120.

⁶ Demir, “Coğrafi Keşiflerin Ekonomi ve Kamu Yönetimi Sistemine Katkıları”, 122, 127.

Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletlerin içine taşımışlardır. Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilâli sonucu oluşan ulusçuluk fikirleri imparatorlukların sonunu getiren iki büyük olay olmuştur. Nitekim bu duruma ayak uydurmaya çalıştığı halde iç ve dış engellerden dolayı Osmanlı Devleti de başarısız olmuş ve sonunu getiren bir döneme girmiştir.⁷

Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemi olan bu dönem özellikle Osmanlı-Rus savaşlarının yoğunlukta olduğu bir dönemdir. Osmanlı-Rus savaşları bir yandan sürerken diğer bir taraftan donanmaların yakılması, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla askeri gücün azalması ve iç isyanlardan dolayı Ruslara karşı Avrupa devletlerine imtiyazlar verilmesi devleti iyice müşkil duruma sokmuştur. Öyle ki Devlet kendi valisi olan Mehmet Ali Paşa isyanını bastırmaya dahi gücü kalmamış, Avrupa devletlerinden yardım istemek zorunda kalmıştır. 1875 İstanbul Konferansında Avrupalı devletler ve Rusya'nın bitmek bilmeyen arzu ve isteklerinden dolayı Sultan II. Abdülhamid orada bulunan bütün büyükelçilikleri kovmuş bu olaydan sonra Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır.⁸ 93 harbi olarak tarihe geçen bu savaş Sırrı Gridi'nin de içerisinde bulunduğu bir savaştır. Rusların hem doğudan hem de batından Osmanlı'yı bitirmek için başlattıkları bu savaş Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'nın başarısı ve diplomatik ilişkiler sonucu bertaraf edilmiştir. Gazi Osman Paşa 23.000 kişilik ordusuyla Plevne kalesinde altı ay boyunca kalmış ve düşmanın ilerlemesine engel olmuştur.⁹ Aynı zamanda sıcak denizlere inmek isteyen Ruslar Osmanlı Devleti'nin çok uluslu özelliğinden yararlanmak istemişlerdir. Bu amacından dolayı Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunan milletleri isyana teşvik etmiş ve onları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmıştır. Osmanlıya hasta adam lakabı takan Rusya ve Avrupa devletleri Sırp'lara yardım ederek Balkanlarda, Rumlara yardım ederek Akdeniz'de, Ermenilere yardım ederek de Doğu Anadolu'da Osmanlı'yı parçalamaya çalışmışlardır.¹⁰

---

⁷ Sıtkı Uluerler, *Yeni Yakın Çağ Tarihi*, ed. Selim Hilmi Özkan (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018), 74.

⁸ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti Dağılma Dönemi (XVIII.-XIX Asırlarda)* (Ankara: TTK Yayıncılık, 1988), 5, 7, 17; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 4/70, 185, 291-292.

⁹ Sırrı Paşa yaptığı üstün gayretleri ile Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın iâşesini sağlamış ona bu konuda büyük bir yardımda bulunmuştur. Bkz. İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, 3/1701-1702; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4/303-304; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1507.

¹⁰ Akçura, *Osmanlı Devleti Dağılma Dönemi*, 15-17.

Dış borçlanma ile bu devletlere bağlı hale gelen Osmanlı Devleti yıkılma eşiğine gelmiştir. Avrupa devletlerine yaranmak için çıkarılan fermanlar azınlıklara ayrıcalıklar verirken asıl vatandaşları ise çok zor duruma düşürmüştür. Vatandaşın üzerine yüklenen vergiler halkı iyice canından bezdirmiş ve toplumda ekonomik, siyasi, sosyal ve fikri bozukluklar baş göstermiştir. Dış borçlanmanın artması ile gelir gider dengesi bozulmuş Osmanlı Devleti Muharrem Kararnamesiyle iflas ettiğini açıklamıştır. Bunun sonucunda Düyûn-ı Umûmiye kurulmuş Avrupalı devletler borçlarını devletin gelirlerinden almaya çalışmışlardır.¹¹ Devlet içinde devlet olan bu sistem ile Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma yolunu tamamen açmıştır. Diğer taraftan Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrenciler diğer adıyla Jön Türkler ülkeye döndüklerinde kurtuluşu Avrupa'ya benzemekte bulup yönetime baskılar yapmışlardır. Bu baskılar sonucu padişahlar görevlerinden edilip meşrutiyetler ilan edilmiştir. İsteklerinin kabul edilmesiyle tahta çıkan II. Abdülhamid Meşrutiyeti ilan etmiş fakat isyancıların çoğunluğunu oluşturan bir meclis olduğunu fark edip meclisi kapatmıştır. Bu dönem Ümmetçilik Politikası¹² yürüten Sultan II. Abdülhamid 30 yıl boyunca devleti idare etmeye çalışmıştır. Fakat daha sonra İttihat ve Terakkilerin baskısıyla yeniden Meşrutiyet ilan edilmiş, Sultan II. Abdülhamid tahtan indirilmiştir.¹³

Devletin kurtuluşu için yeni yollara başvurulmuş. Yeni fikirler ve akımlar ortaya çıkmış fakat hepsi de başarısız olmuştur. Kısaca değinecek olursak kurtuluşu Osman oğullarına tabi olmakta bulanlar Osmanlıcılık, kurtuluşu batıya benzemekte bulanlar Batıcılık, kurtuluşu ümmet şuurunu yeniden tesis edip Halife'ye bağlı kalmakta bulanlar Ümmetçilik ve kurtuluşu Türk birliğini tesis etmekte bulanlar Türkçülük fikirleri etrafında toplanmışlardır. Ulusların isyan etmesi, Avrupa devletlerinin ikiyüzlülüğü, İslâm devletlerinin ümmet şuurunu kaybetmesi gibi sonuçlarla bu akımlar birer birer geçerliliğini yitirmiştir.¹⁴

1.2. Hayatı

---

¹¹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4/130, 176-177, 321-322.

¹² Ümmetçilik Politikası, Osmanlıda 19. ve 20.yy'da uygulanmış olan bir fikir akımıdır. Amaç olarak İslâm'ı bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmak ve İslâm'ı batı sömürgesinden kurtarmaktır. Kemalettin Taş - Betül Göksüçukur, "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din", *Dini Araştırmalar Dergisi* 22/56 (Aralık 2019), 477-478.

¹³ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4/288-289, 357.

¹⁴ Taş - Göksüçukur, "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din".

Asıl adı Selim Sırrıdır. Kaynaklarda Sırrı Giridî, Sırrı Paşa, Giritli Sırrı Paşa ve Selim Sırrı Paşa olarak da anılır. H.1260/M.1844 yılında Girit yarımadasına bağlı Kandiye’de dünyaya geldi. Babası Helvacızade Salih Efendidir. Konya’dan göç edip Girit’e gitmişlerdir.¹⁵ Henüz 12 yaşında babasını kaybetti. Öğrenimi hakkında pek fazla bilgi olmamakla beraber Kandiye ulemasından Cevri Efendiden ders aldığı söylenir. 16 yaşına vardığında Kandiye’den ayrılıp Hanya’ya gitti. Burada ilk memurluğunu yaptı. Bundan sonra İstanbul’a geçmiştir. Burada çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Yanya valisinin tavsiyesi üzerine İzmir kâtipliğinde görevlendirildi. Müellifin işlerinde gösterdiği titizlik ve başarı onu ön plana çıkarmıştır. Kendisi hem gayretli hem de çalışkan bir kişiliğe sahiptir. İzmir valisi liyakatinden dolayı onu Aydın vilayeti mektupçuluğu muavinliğine atadı.¹⁶

Sert bir mizaca sahip olan Sırrı Paşa, idari alanda çok başarılı bir kişiliğe sahip olmuştur. Plevne kuşatmasında ordunun erzak ihtiyacını tam ve hızlı bir şekilde yapmasıyla Gazi Osman Paşa (1833-1900)’nın övgüsünü almıştır. O zaman birisinin vali olabilmesi için evvela vezir olması gerektiği için Osman Paşa’nın tavsiyesiyle önce vezir olmuş sonra valilik makamına getirilmiştir. İlk valiliğini de Bağdat’ta yapmıştır. Bu yıllarda İzmir valisi Hekim İsmail Paşa ile iyi ilişkiler kuran Sırrı Paşa, onun kızı Leyla Hanım ile evlendi. Bu evlilikten dört çocuğu oldu. Leyla Hanım müziği ve şiiri çok seven bir hanımefendidir.¹⁷ Bu evlilik ve Sırrı Paşa’nın liyakatli olması devlet kademelerinde önünü açmıştır. 1869 Pizren valiliği, 1872 Tuna vilayeti mektupçuluğu, 1876 Rumeli beylerbeyi payesiyle İzvornik ve daha sonra Vidin mutasarrıflığı, 1879 Trabzon valiliği, 1892 Diyarbakır valiliği gibi görevlerde bulundu. Diyarbakır’da birçok alanda hizmetleri oldu. Kalp rahatsızlığı olan müellif, Diyarbakır valiliği sırasında geçirdiği kalp krizi nedeniyle valilik görevinden ayrılarak İstanbul’da tedavi gördü. 1895 yılında henüz 52 yaşındayken burada vefat etti.¹⁸ Sultan Mahmut türbesine defnedildi.¹⁹

Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşamış olan Sırrı Paşa, II. Abdülhamid’in takdirini kazanmıştır. II. Abdülhamid’in Ümmetçilik politikasını savunmuş ve

¹⁵ Cemal Kurnaz, “Sırrı Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2019), 37/127-129.

¹⁶ İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, 3/1701-1702; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1507.

¹⁷ Kurnaz, “Sırrı Paşa”, 37/127-129.

¹⁸ İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, 3/1703; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1508.

¹⁹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 2/368.

idareci olduğu yerlerde bu politikayı uygulamıştır. O, devletin kurtuluşunun ancak ümmetin kurtuluşu ile mümkün olacağına inanıyordu.

Celal Nuri İleri'nin amcası ve Mehmet Ali Ayni'nin kayınpederi olan Sırrı paşa, çok sıkıntılı bir dönemde önemli vazifeler yapmış ve bunlardan hiç birinden azledilmemiştir. Başarılı bir kişiliğe sahip olan Sırrı Paşa, görev yaptığı yerlerde birçok yararlı hizmetler gerçekleştirmiştir. Bağdat valiliği sırasında günümüzde hâlâ kullanılan kendi ismiyle anılan Sırrıye Barajı ve Hindiye Seddini onun inşa ettirdiği, Hille Kanalı'nın açılmasında önemli katkıların olduğunu bilinmektedir. Ayrıca görev yaptığı yerlerde âlimlere hürmet gösterdiği, ihtiyaç sahiplerini koruyup gözetdiği kaydedilmektedir. Arapça ve Farsça hâkim olan ve nesirde bir edebi üsluba sahip olduğu bilinen müellif, yazılarında tasavvufi konulara ağırlık vermiştir. “Sırrı” mahlasıyla yazdığı şiirleri dolayısıyla dönemin edipleri tarafından başarılı bir şair, rik'a hattında kullandığı üslup sebebiyle iyi bir hattat olarak nitelenmiştir.²⁰

1.3. İlmî Kişiliği ve Eserleri

Sırrı Paşa ilk tahsilini Kandiye ulemasından olan Cevri Efendiden aldı. Küçük yaşta ilim tahsiline başlayıp Mahkem-i Şer'ie kâtibi oldu. İlmî çok sevmesi onu daima başarılı biri kılmış gittiği ortamlarda ilim adamlarından takdir almıştır.²¹

O, hem yönetici hem de ilmî bir kişiliğe sahiptir. Kendisi tefsir, kelâm, dinler ve mezhepler tarihi, mantık ve edebiyat alanından çalışmalar yapmış önemli bir İslâm âlimidir. Arapça ve Farsçaya vakıf biri olan Sırrı Paşa, bu özelliğini eserlerinde göstermiştir.

O, tefsir alanında da birçok eser yazmıştır. *Ahsen'ül Kasas*, *Sırr-ı Furkân*, *Sırr-ı Meryem* bunlardan bir kaçıdır. Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1921) kendisi için “Medrese tahsilini ikmâl etmiş, kıymetli eserler vücuda getirmiş, âlim, edip, şair bir zattır... Kur'ân-ı Mübîn'in bazı surelerine metin bir üslupla Türkçe tefsir yazmıştır.” diye bahsetmektedir.²² Tefsir alanında yazdığı kitaplarda geçmiş ulemadan çokça istifade etmiş tam kaynak belirtmemekle beraber iktibaslardan yararlandığını

²⁰ İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, 3/1702.

²¹ Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1507.

²² Giritli Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, çev. Kazım Albayrak (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2021), 26.

belirtmiştir. Örneğin Yusuf Suresi 76. ayetini²³ tefsir ederken “Kadı Beyzâvî (ö.685/1286) “Meğerki Allah istesin” ibaresini şöyle tefsir etti: Meğer Allah’ın izni ve iradesiyle melik Yakub’un dinine girsin de “hırsızın cezası bir sene esir tutulmaktır.”²⁴ diye kardeşlerinin verdikleri hükmü melik kendi dininin hükümden saysın.” diye tefsir ettiğine değinmiştir. Görüldüğü üzere Kadı Beyzâvî (ö.685/1286)’ye ait bir ifade kullanılmış fakat bu ifadenin geçtiği kaynağı belirtilmemiştir. O, eserlerinde toplumu yakından ilgilendiren konulara geniş yer vermiş bu yolla topluma faydalı olmaya çalışmıştır. Örneğin *Nurü’l-Hüda li-menistehda* adlı kitabında “İncil birçok dile çevrildiği halde Kur’ân-ı Kerîm neden çevrilmediği” hususuna değinmiş bu konuda acil bir çalışma yapılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁵

Sırrı Paşa’nın Edebiyat alanında da birçok çalışması karşımıza çıkmaktadır. *Mektubat-ı Sırrı Paşa, Galatat* buna örnek olarak gösterilebilir. O, kendine has bir nesri ve rik’a hattına sahipti. Öyle ki etrafındaki insanlar onun nesrini ve hattını taklit ederlerdi.²⁶

Müellifin başlıca eserleri şunlardır:²⁷

a) Tefsir Alanında Yazılanlar

1) Sırr-ı Kur’ân

Eser, Fahreddin Râzî (ö.606/1210)’nin *Mefâtîhu’l-gayb* isimli tefsirinin mukaddime, istiâze ve besmele ile Fatiha suresi tefsirini içerir. Bu bölümleri bir cilt

²³ “Bunun üzerine Yusuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini (aramaya) başladı. Sonrada onu, kardeşinin yükünden çıkarttı. İşte biz Yusuf’a böyle bir tedbir öğrettik, yoksa kralın kanununa göre kardeşini tutamayacaktı. Ancak Allah’ın dilemesi hariçtir. Biz kimi dilersek onu derecelere yükseltiriz. Zira her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen birisi vardır.” *Kur’ân-ı Kerim Açıklamalı Meali*, çev. Hayrettin Karaman - Ali Özek (Ankara: TDV Yayınları, 2015), Yusuf 12/76.

²⁴ Giritli Sırrı Paşa, *Ahsenü’l Kasas*, çev. Tahir Galip Seratlı (İstanbul: Selis Kitapevi, 2013), 255.

²⁵ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 10-12.

²⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal (1871-1957) Sırrı Paşa’nın edebi metinleri ele almış özellikle gazellerine hayranlığını ifade etmiş ve eserinde bunlara çokça yer vermiştir. İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, 3/1702.

²⁷ İnal, *Son Asrın Türk Şairleri*, 3/1071.

içinde üç cüz halinde Türkçeye çevirmiştir. Kitap 1885-1886 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.²⁸ Sırrı Paşa bunu Diyarbakır valisi iken yazmıştır.²⁹

2) Sırr-ı Meryem

Eser Meryem suresinin tefsiridir. İki cilt halinde yazılmış fakat sadece birinci cildi bize ulaşabilmiştir. Bu ciltte mukaddime ile Meryem suresi 33. ayetine kadar olan kısmı kapsamaktadır. Mukaddimede “İlmî Tefsir”, “Tabakâtü Müfessirin” ve “Adabı müfessirin” başlıklarını ele alan Sırrı Paşa, tefsir ilmî ile ilgili bilgi vermektedir. Mukaddime damadı Mehmet Ali Ayni tarafından *Tabakat ve âdâbı müfessirin* adıyla neşredilmiş olup sonuna “Sahib-i Eserin Tercüme-i Hali” başlıklı bir bölüm eklenmiştir.³⁰ Kitap İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Osman Engin Kitaplığı 610. numarada bulunmaktadır.³¹

3) Sırr-ı Furkân

Sırrı Paşa bu eserinde Furkân Suresi'nin tefsirini yapmıştır. Fahreddin Râzî (ö.606/1210)'nin *Tefsîr-i Kebîr* adlı tefsirinin ilgili bölümünü Türkçeye çevirmiştir.³² Eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Ali Ulvi Ermiş Kitaplığı 254. numarada bulunmaktadır.³³

4) Ahsenü'l-Kasas

Yusuf Suresi'nin tefsirini Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî (ö. 685/1286), İsmail Hakkı Bursevi (ö. 1137/1725), Sadrettin Konevi (ö. 673/1274), Ebüsuûd Efendi (ö. 982/1574), İmamı Süyût'i (ö. 911/1505), Molla Câmi (ö. 898/1492), Feridüddin Attar (ö.618/1221), Mevlâna (ö. 672/1273), Kemâl Hücendi

²⁸ Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 29; Kurnaz, “Sırrı Paşa”, 37/127-129.

²⁹ Giritli Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkan* (İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Ali Ulvi Ermiş koll., 254, Erişim 27 Ocak 2023), 1-5; Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 29; Kurnaz, “Sırrı Paşa”, 37/127-129.

³⁰ Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 30; Kurnaz, “Sırrı Paşa”, 37/127-129.

³¹ Giritli Sırrı Paşa, *Sırr-ı Meryem* (İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Osman Engin koll., 610, Erişim 29 Ocak 2023).

³² Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 29; Kurnaz, “Sırrı Paşa”, 37/127-129.

³³ Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkan* (Ali Ulvi Ermiş koll., 254).

(ö. 803/1401) gibi isimlerin görüşleri çerçevesinde açıklamıştır. Bu eser Tahir Galip Seratlı tarafından sadeleştirilerek basılmıştır.³⁴

5) Sırr-ı İnsan

İnsan Suresi'nin tefsiri mahiyetinde olan bu eser Müellif tarafından geçmiş ulemanın görüşleri ve kendi fikirleri ile oluşturulmuştur.³⁵ Eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Ahmet Kutsi Tecer Kitaplığı 943 numarada bulunmaktadır.³⁶

6) Sırr-ı Tenzil

Müellif bu eseri, *Ahsenü'l-Kasas*, *Sırr-ı Furkân* ve *Sırr-ı İnsan* adlı eserlerinden özetle hazırlamıştır.³⁷ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Osman Engin Koleksiyonu 863 numarada bulunmaktadır.³⁸

b) Kelâm, Dinler ve Mezhepler Tarihi ile Mantık Alanında Yazılanlar

1) Şerhü Akâid Tercümesi

Bu kitap Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142)'ye ait olan *Akaidü'n-Nesefî*'ye adlı kitaba yazdığı *Şerhi akâidü'n-Nesefî*'nin tercümesidir. Sırrı Paşa bu eseri Tuna vilayeti mektupçusu iken hazırlamıştır. O'nun ilk çalışmasıdır.³⁹

³⁴ Sırrı Paşa, *Nakdû'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 30; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129.

³⁵ Sırrı Paşa, *Nakdû'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 30; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129.

³⁶ Giritli Sırrı Paşa, *Sırr-ı İnsan* (İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Ahmet Kutsi Tecer koll., 943, Erişim 30 Ocak 2023).

³⁷ Sırrı Paşa, *Nakdû'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 30; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129.

³⁸ Giritli Sırrı Paşa, *Sırr-ı Tenzil* (İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Osman Engin koll., 863, Erişim 30 Ocak 2023).

³⁹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129.

2) Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm

Bu eseri Sırrı Paşa Trabzon valiliğini yaparken kaleme almıştır. O, bu çalışmasını kendi görüşleri ve *Şerhi Akaid Tercümesin*'den alıntılar yaparak hazırlamıştır. Kitap sistematik kelâm konularının hemen hemen hepsine değinerek hazırlanmıştır. Adından anlaşıldığı gibi özet olarak tüm konulara değinmeye çalışılmıştır.⁴⁰ Eseri Sultan II. Abdülhamid'in ismiyle tevşih⁴¹ edip ona sunmuştur. Kitap hem Ahmet Özvarinli hem de Kâzım Albayrak tarafından sadeleştirilmiştir. Kâzım Albayrak eserin tamamını izahlı bir şekilde ele almıştır.

3) Nurü'l-Hüda li-Menistehda

Müellif bu eseri Diyarbakır valisi iken ele almıştır. Kısmen bir münazara kısmen röportaj şeklinde oluşmaktadır. Eserde Sırrı Paşa ile Keldani kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesu Efendi aralarında geçen Hristiyanlıkla ilgili konulara değinmiştir. O, bir reddiye türü olan bu kitapta İbn Haldun (ö. 808/1406) ve Ahmet Mithat Efendi (ö. 1844/1912)'den yararlanılmıştır.⁴² Eser şuan İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesinde Kemal Salih Sel koleksiyonunda 604 numarada bulunmaktadır.⁴³

4) Er-Ruh

Müellif bu eserinde İsra Suresi 85. ayeti üzerinde ruhtan bahseder. Müellif çalışmasında ruh beden ilişkisi başta olmak üzere ruhun mahiyeti ve bilinip bilinmeyeceği üzerinde durmaktadır. Eser Haydar Murat Hepsev tarafından 2021 yılında sadeleştirilip basılmıştır.⁴⁴

⁴⁰ Giritli Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, thk. Ahmet Özvarinli (İstanbul: Kitap Dünyası, 2021), 19,44,185; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129.

⁴¹ Tevşih: Bir eseri büyük bir zatın ismiyle süsleme. (Nuri Özcan, "Tevşih", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/48.

⁴² Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 56-57.

⁴³ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 1; "Hristiyanlığa Karşı Yazılmış Türkçe Reddiyer", *Diyanet Dergisi* 19/1 (Mart 1983), 19.

⁴⁴ Giritli Sırrı Paşa, *Ruh*, çev. Haydar Murat Hepsev (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2021), 13.

5) Rû'yetullah'a Dair Risale

Şerhi Akait Tercümesin'de rû'yetullah meselesini mezheplerin görüşleri ile ele alıp müstakil bir çalışma olarak hazırlanmıştır.⁴⁵ Kitapta rû'yetullah'ın dünyada, ahirette ve rüyada görülüp görülmeyeceği üzerinde durulmuştur.⁴⁶ Eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Kemal Salih Sel koleksiyonu 604 numarada bulunmaktadır.

6) Mi'yârü'l Makâl

Eser bir mukaddime ve dokuz başlık bulunmaktadır. Kitap medreselerde Arapça bir Mantık kitabı olarak okutulmuş bir eserin Türkçe tercümesidir. Bu çalışmada Sırrı Paşa önce Arapça metni verip sonra Osmanlı Türkçesine bunu çevirir. Aynı zamanda kolay anlaşılabilir bir eser özelliğine sahip olmasıyla öğrencilerin kolaylıkla okuduğu bir eserdir.⁴⁷

7) Ârâü'l-Milel

Sırrı Paşa'nın mezhepler tarihi ve kısmen kelâm alanında hazırlamış olduğu eseridir. Çalışmada fırka-i nâciye-kurtuluş yolu başta olmak üzere Cebriyye, Kaderiye, Mu'tezile, Bâtıniyye, Gulat, İsmâiliyye, İmâmiyye, Havâric ve Mürcie hakkında kısa bilgiler vermektedir. Eserde en son Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezheplerine temas edilmiş ve Ehl-i Sünnet akidesi özet halinde verilmiştir.⁴⁸

1.4. Kelâm İlmindeki Yeri

⁴⁵ Sırrı Paşa, *Nakdû'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 28.

⁴⁶ Giritli Sırrı Paşa, *Rû'yetullâh'a Dair Risale* (İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Kemal Salih Sel koll., 604, Erişim 12 Şubat 2023), 3-4.

⁴⁷ Sırrı Paşa, *Nakdû'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 29; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129; Aytekin Özel, "Giritli Sırrı Paşa'nın Mantık Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2012), 51.

⁴⁸ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129.

Kelâm, İslâm'ın inanç ve ilkelerini, Allah'ın varlığını ve birliğini, yaratılış ve yeniden dirilmeyi akli ve nakli delillerle ispat etmektir.⁴⁹ İslâm dini Arabistan yarımadasından çıkışından itibaren birçok problemle karşılaşmıştır. Problemlerin çoğunluğu itikadî olduğu için kelâm alanında akli ve nakli deliller kullanarak çözümler aranmaya çalışılmıştır. Daha sonraki dönemlere geldiğimizde ise yine ulema kendi dönemimde ki kelâmi problemlere çözüm bulabilmek için aynı yöntemle cevaplar aramışlardır.

Osmanlı dağılma dönemine geldiğimizde birçok kelâmi problem oluşmuş, dönemin âlimleri bu problemlere çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bu konuda çalışma yapan kişilerden biri de Sırrı Paşa'dır. O, itikadî konulara eğilerek toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır. Örneğin Kur'ân öğrenimi hususunda değindiği bir konuda Kur'ân'ın Türkçe mealinin çıkartılması gerektiğini vurgular.⁵⁰ Bu yolla insanların dini bilgilerinin artırılacağına söyler. Bu konuda önümüze çıkan bir başka konu misyonerlere karşı Diyarbakır da ilmi tedbirler almış olmasıdır. Onların İslâm'ı yanlış anlatmalarına engel olmuş ve bu konuda dönemin Keldani Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesu Efendi ile tartışmalar yapmıştır.⁵¹

Sırrı Paşa kelâmın önemli bir konusu olan ruh bahsine de değinir. Bununla ilgili müstakil bir eser kaleme alıp hakkında açıklamalar yapar. O, ruhu cismanî ve rabbanî ruh olarak ayırır. Cismani ruhu hayatın ikamesi için elzem olan hissetme, duyma, hareket etme vs. gibi insan organlarına bağlı bir kuvvet olarak tanımlayan Sırrı Paşa, rabhani ruhu ise ölümsüz olan Allah'ın emanet yüklediği ruh olarak tanımlar.⁵²

Kelâm alanında birçok eser bırakan Sırrı Paşa, *Nakdü'l-keîâm fî akâidi'l-İslâm* adlı kitabını Sultan II. Abdülhamid'e sunmuş ve onun takdirini kazanmıştır. Bu kaynak önemli bir Mâtürîdî âlimi olan Ömer en-Nesefî (ö.537/1142)'nin *Akâid'ü-Nesefiye* adlı eserinin Teftâzânî (ö.792/1390) tarafından yapılan şerhten istifade edilerek hazırlanmış olan bir kitaptır. Sırrı Gridî Ümmetçilik fikrini benimsemiş bu

---

⁴⁹ Mehmet Evkuran (ed.), *Kelâm Tarihi ve Ekolleri* (Ankara: Bilimsel Araştırmalar Yayınevi, 2019), 24.

⁵⁰ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 10-11.

⁵¹ "Hristiyanlığa Karşı Yazılmış Türkçe Reddiyer", 9; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127-129.

⁵² Sırrı Paşa, *Ruh*, 52-54.

doğrultuda II. Abdülhamid'in politikalarının hem idari hem de fikri destekçisi olmuştur.⁵³

2. Ehl-i Kitap Kavramı

2.1. Ehl-i Kitap Kavramının Lügat Anlamı

Ehl-i kitap terkibi, eş, aile, millet, din, grup, meslek, ay vb. ifadeler için kullanılan “ehl”⁵⁴ kelimesi ile içinde yazı olan yaprakların bir araya gelmesiyle oluşan “kitap”⁵⁵ kelimesinin birleşiminde oluşup bir kitaba mensup olanları ifade eder.⁵⁶ Kelimenin biraz detayına girecek olursak “ehl” kelimesi Arapça da “ehlen” kelimesinden türer. Çoğulu “ehâlin”dir. “Ehl” kelimesini Araplar birçok yerde kullanırlar. Örneğin “adamın ailesi” için “أهل الرجل (ehli'r-ricâl)”, “ilim sahipleri” için “أهل العلم (ehli'l-ilm)”, “ev halkı” için “أهل البيت (ehli'l-beyt)”, “gök ehli” için “أهل السماء (ehli's-semâ)” ifadelerini kullandıkları gibi zevkine düşkün olanlar için “أهل الذوق (ehl'z-zûk)”⁵⁷, heva peşinden koşanlar için ise “أهل الأهواء (ehli'l-ehvâ)”⁵⁸ ifadelerini kullanırlar. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ehl-i kitap terkibi ise “kitap ehli” manasında bir isim tamlamasıdır. Bu tamlama bir kitaba mensubiyeti ifade etse de buradan kastedilen kitap, ilahi kitaptır.⁵⁹

Yukarıda sözlük anlamı üzerinde durduğumuz Ehl-i kitap terkinin terim anlamı ise ulema tarafından farklı tanımlanmıştır.

Örneğin Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö.310/923)'ye göre Ehl-i kitap, kendilerine Tevrat ve İncil verilen her milletten Yahudi ve Hristiyan olanlara denir.

⁵³ Sırrı Paşa, *Nakdû'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, 19.

⁵⁴ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahâni, *el-Müfredat fî-Garibil Kur'an*, thk. Safvan Adnân ed-Dâvud (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1991), “ehl”, 96-97; Muhammed b. Mukarrem b. Ali Cemalletin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Sadr, 1993), “ehl”, 11/28; Ebu Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Hindevi Abdülhamid (Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-İlmiyye, 2003), “ehl” 1/96; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcâni, *et-Ta'rifât*, thk. Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye Kurulu (Beyrut: Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, 1983), “ehlü'l-heva”, 40; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murteza b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Bilgrâmi el-Hüseyini ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min Cevahiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Darü'l-Hidâye, 2001), “ehl”, 28/40-42.

⁵⁵ Râgıb el-İsfahâni, “ktb”, 699; İbn Manzûr, “ktb”, 1/698; Halîl b. Ahmed, “ktb”, 4/8.

⁵⁶ İbn Manzûr, “mrr”, 5/166.

⁵⁷ Halîl b. Ahmed, “ehl”, 1/96; İbn Manzûr, “hrs”, 2/135; Râgıb el-İsfahâni, “vhy”, 860.

⁵⁸ Ehli'l-ehvâ: Ehl-i Sünnet itikadından olmayan kimselere denir. Cebriyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Hariciyye gibi akımlar için bu ifade kullanılır. (el-Cürcâni, “ehlü'l-heva”, 40.

⁵⁹ Şinasi Gündüz vd., *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 94; Osman Demir, *Kelâmda Kavramlar*, ed. Bülent Akot (Ankara: Gazi Kitapevi, 2020), Ehl-i kitap" 1/217.

Yani sadece İsrailoğullarından değil daha sonra bu dine mensup olanları da kapsar. Taberi'nin böyle bir ifade ile açıklama yapması Hz. Ali'ye nispet edilen şu rivayete dayanmaktadır: Söz konusu rivayette Hz. Ali: “Tağlip oğulları Hristiyanlarının kestiklerini yemeyin. Çünkü onlar Hristiyanların sadece içki içme adetlerine sarılmışlardır.” diye ifade etmiştir. Buradan Arap Hristiyanların Ehl-i kitap olmadığı anlamını çıkaranlar olmuşsa da Taberi (ö.310/923)'ye göre bu rivayetteki Hz. Ali'nin kullandığı ifade Tağlip oğullarının Ehl-i kitap'tan sayılmaması değil onların Ehl-i kitap olan Hristiyanlara saygısızlık içinde bulduklarını ifade etmek içindir. Yani ifadelerden Arap olan Hristiyanların Ehl-i kitap'tan sayılmadığı anlamı çıkarılmamalıdır.⁶⁰

İtikadî bir mezhep olan Mâtürîdî mezhebi kurucusu Ebû'l Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944)'ye göre Ehl- kitap, kendilerine kitap verilen kimselerdir. Yani kendilerine İncil verilen Hristiyanlar ile Tevrat verilen Yahudilerdir. Bunların arasında Mecûsîler'in sayılması doğru bir yaklaşım değildir. Mâtürîdî (ö.333/944) onların Ehl-i kitap'tan olmadığını şöyle bir rivayet ele alarak değerlendirmektedir. Söz konusu rivayette Hz. Ömer Resûl-i Ekrem'in kabri ile Mescid-i Nebvî'nin arasında oturduğu bir sırada Mecûsîler'le ilgili nasıl bir yol izleyeceğini, onların Ehl-i kitap olmadığını etrafındakilere söylemiş ve orada bulunan ashaptan Abdurrahman b. Avf Ehl-i kitap'a yapılan muamelenin aynısını yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Mâtürîdî (ö.333/944)'ye göre Hz. Ömer'in Mecûsîler'in Ehl-i kitap'tan olmadığını ifade etmesi ve ashabin da Hz. Ömer'in sorusuna karşılık olarak onlara Ehl-i kitap gibi muamele ediniz demesi Mecûsîler'in Ehl-i kitap'tan olmadığını göstermektedir. Aynı zaman da Enam suresi 156. ayette geçen “...*kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi demeyesiniz.*” ifadesinde Ehl-i kitap olarak iki topluluk yani Hristiyanlık ve Yahudilikten bahsedilmiştir. Buna üçüncü bir din katmak caiz değildir. Çünkü Kur'ân'ın işaret ettiği anlama aykırı düşer.⁶¹

El-Keşşaf'ın müellifi ez-Zemahşerî (ö.538/1144), Âl-i İmrân 64-65. ayetlerini ele alırken Ehl-i kitap'ı Tevrat ve İncil'e inanan kimseler olduğunu ifade etmektedir. Bunların Müslümanlarla ortak olan ilkeleri Allah'a kulluktur. Bundan dolayı Allah

⁶⁰ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayıncılık, 1996), 214.

⁶¹ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. S. Kemal Sandıkçı - Bekir Topaloğlu (Ankara: Ensar Neşriyat, 2017), 6/168-169.

“sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin” diye buyurmuştur. Aynı zaman da Maide 5 ile Enbiya 7. ayetlerinde de onun Ehl-i kitap hakkında düşüncelerini tam olarak öğrenebiliyoruz. Bu ayetler bağlamında Ebu Hanife'nin görüşünü ele alarak Sâbiîler'e ve Mecûsîler'e de hükmi olarak Ehl-i kitap muamelesi yapıldığını ifade etmiştir.⁶²

Ed-Dürrü'l-Mensûr adlı eserin müellifi Celalettin es-Süyûtî (ö.911/1505), tefsirinde Âl-i İmrân 64 ve 69. ayetlerini ele alarak Ehl-i kitap'tan kastın Yahudiler ve Hristiyanlar olduğu söyler.⁶³ Özellikle Nisa 159'da Hz. İsa'yı anlatırken “*Ehl-i kitap'tan her biri ölmeden önce ona iman edecektir.*” ayetinde Ehl-i kitap'ın Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu, ölmeden evvel iman edeceklerini fakat bu imanlarının onlara faydası olmayacağına değinmiştir.⁶⁴

Ebü'l-Feth Tâcüddin eş-Şehristânî (ö.548/1153)'nin eseri olan *el-Milel ve'n-Nihal'e* bakacak olursak. Ona göre Ehl-i kitap, şariat ve hükümleri, sınırlamalar (hudûd) ve dini kavramları (a'lâm) kabul eden fakat milleti Hanifiyye ve İslâm şeriatı dışında kalan kimselerdir. O, Ehl-i kitap'ı bu tanımından sonra kendisine kitap verildiği konusunda şüphe olmayan ve kendisine kitap verildiğinde şüphe olanlar diye ikiye ayırmaktadır. Söz konusu kendisine kitap verildiğinde şüphe bulunmayanlar Hristiyanlar ve Yahudiler, kendilerine kitap verildiği konusunda şüpheli olanlar Mecûsîler ve Maniheistlerdir.⁶⁵

Diyanet işleri başkanlığını yapmış önemli bir mütefekkir olan Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)'in tefsirine de kendisi Ehl-i kitap'ın Hristiyan ve Yahudiler olduğunu söylemektedir. Hatta Al-i İmrân 64. ayeti tefsir ederken bu iki taifenin kitap ile şereflenen iki taife olduğundan bahsetmiştir. Bunlar bu şereflerine layık olarak muhatap alınması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda milattan önce

---

⁶² Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf 'an Hakaiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyunü'l-Ekâvil fi Vücuhu't-Te'vil*, çev. Abdülaziz Hatip - Mehmet Erdoğan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/962, 2/376, 4/404-405.

⁶³ “*Ehl-i kitap'tan bir kısmı istediler ki ne yapıp edip sizi sapturabilsinler. Oysa onlar sadece kendilerini saptururlar da farkına bile varmazlar.*” (Âl-i İmrân 69.)

⁶⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdürrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Süyûtî, *Dürrü'l-Mensûr et-Tefsir bi'l-Me'sûr*, çev. Hasan Yıldız (İstanbul: Ocak Yayınları, 2012), 3/535, 545; 5/139, 187.

⁶⁵ Ebü'l-Feth Tacüddin (Lisanüddin) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 197.

12.yy.'da oluşup birçok mezhebe ayrılan Hinduizm'i ve Hinduların Buda'sına isnat edilen Veda adlı kitabın uydurulmuş bir kitap olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶

Yukarıda Ehl-i kitap kavramı analizi yapıp ulemanın bu kavram hakkındaki görüşlerine yer vermeye çalıştık. Bu analizden sonra sonuç olarak şunu diyebiliriz ki Ehl-i kitap kavramı mensubiyet ifade edip ilahi bir kitaba sahip olanlar anlamına gelmektedir. Söz konusu bu mensubiyetten Müslümanların da Ehl-i kitap olduğu anlaşılrsa da Kur'ân-ı Kerim de bu ifade Müslümanların dışında kalan dinler için kullanılmıştır. Ulemânın çoğunluğunu ittifak ettiği nokta Ehl-i kitap'tan kastın Yahudiler ve Hristiyanlar olduğudur. Mecûsîler ve Sâbiîler'in Ehl-i kitap olup olmadığı ulema arasında tartışmalı olmuştur. Sâbiîler hakkında Kur'ân ayetleri bağlamında Ehl-i kitap olduğu fikri biraz daha baskın olmakla beraber Mecûsîler hakkında Ehl-i kitap olmadığı fikri baskındır.⁶⁷ Bu konu üzerinde ilgili bölümde detaylı bir şekilde durulacaktır.

2.2. Kur'ân ve Sünnete Göre Ehl-i Kitap

Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i kitap, kendilerine kitap verilen Yahudi ve Hristiyanları kapsamaktadır. Biz yukarıda bu kavramın detaylı analizini yapıp ulemanın bu kavram hakkındaki görüşlerini ele almıştık. Bu kısımda Ehl-i kitap sahibi Yahudi ve Hristiyanları Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde ele alıp detaylı bir incelemede bulunacağız. Yukarıda belirttiğimiz üzere Ehl-i kitap olduğu konusunda şüpheli olan Sâbiîler ve Mecûsîleri de ele almaya çalışacağız.

Kur'ân'ın indiği Arabistan bölgesinde Hanîf dini⁶⁸, Hristiyanlık, Yahudilik, Mecûsîlik, Sâbiîlik ve Putperestlik gibi dinler mevcuttu.⁶⁹ Fakat bu dinlerden hiçbiri bu bölgede hâkim bir konumda değildi. Mekke'de az sayıda Hanîflik bulunmakla

⁶⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1966), 1/107, 387, 2/807-808, 867.

⁶⁷ Demir, "Ehl-i kitap", 217.; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam Yayınevi ile Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), "Ehl-i kitap", 87.

⁶⁸ Hanîf, sözlük anlamı "yanlış yoldan çıkıp doğru yola, delâletten çıkıp istikamete yönelen" anlamına gelir. Arapça bir kelime olan "hanef" kökünden türeyen bu kelime, terim olarak "diğer inançlardan yüz çevirip hak yola meyleden kimse" anlamında Hz. İbrahim'e tabi olan kimseler için kullanılmıştır. İbranicede "hanef" Süryanicede "hanpa" sözcükleri de bu anlamda "bir inancı reddetmek" bağlamında kullanılmıştır. Topaloğlu - Çelebi, "Hanîf", 125; Demir, "Hanîflik", 2/5.

⁶⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 538.

beraber Putperestlik yaygın iken Medine’de Yahudilik yaygındı. Hristiyanlık ise Bizans İmparatorluğun hüküm sürdüğü birkaç yerde mevcut olmakla beraber Mekke ve Medine’de az sayıda mensupları bulunmaktaydı. Mecûsîlik, biri nur biri zulmet olan iki ilaha tapan Sâsânîler’in diniydi ve onların hüküm sürdüğü topraklarda yaygındı; Sâbiîlik kendilerini Hz. Âdem’e isnat eden bir topluluğun dini olup Irak taraflarında yaygın konumdaydı.⁷⁰ Hanîf dini, tevhid esaslı olup Hz. İbrahim’in diniydi, bunlar putlara tapmaz diğer dinleri benimsemezlerdi; Putperestlik, elleriyle yaptıkları şeylere tapan ve onlardan medet uman kimselerin diniydi; Mecûsîlik ateşe tapan Sâsânîler’in dini, Sâbiîlik ise Hz. Âdem’e inanan bir topluluğun diniydi. İlahi kitap sahibi olanlar ise Yahudiler ve Hristiyanlardır. Yahudiler Tevrat Hristiyanlar ise İncil kitabına sahiptiler.⁷¹

Kur’ân-ı Kerim’de bu kitap sahipleri için Ehl-i kitap hitabı kullanılmıştır. Bu hitapla onların ilahi kitap sahibi dinler olduğu ifade edilmiştir. Kur’ân-ı Kerim’in ayetlerine baktığımız zaman bu tabirden ilk anlaşılan Yahudiler ve Hristiyanlar olmuştur. Yahudiler Tevrat ile Hristiyanlar ise İncil ile Ehl-i kitap olmuşlardır. Bunların Ehl-i kitap olduğu konusunda herhangi bir tartışma da yoktur. Fakat kendilerine Sahife gönderilen kimselerin Ehl-i kitap’tan sayılıp sayılmayacağı tartışılmıştır. Hanefîlere göre kendilerine kitaptan bir parça gönderilen herkes Ehl-i kitap’tan sayılır. Yani Tevrat ve İncil’e inanlar nasıl ki Ehl-i kitap oluyorsa Hz. İbrahim ve Hz. Şît’e gönderilen sahifelere inanlarda Ehl-i kitap’tan sayılır.⁷² Şafilere göre Ehl-i kitap olan kimseler yalnızca Yahudiler ve Hristiyanlardır.⁷³ Mecûsîler Ehl-i kitap’tan sayılmazken Sâbiîlerin Ehl-i kitap’tan olup olmaması tartışmalıdır.⁷⁴

Kur’ân’da ayeti kerimelere baktığımız zaman Ehl-i kitap olan Yahudi ve Hristiyanlarla beraber Sâbiîlerde yer almaktadır. Örneğin Bakara suresi 62. ayette Allah şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

⁷⁰ Cengiz Duman, *Mecûsîlik-Zerdüşt’lük Dini* (Ankara: y.y, 2009), 23-29.

⁷¹ İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 52-66.

⁷² Gündüz vd., *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap*, 96.

⁷³ ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/376.

⁷⁴ Gündüz vd., *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap*, 100.

“Şüphesiz, İman edenler, Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiilerden de Allah’a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.”

Bu ayette dört sınıf insandan bahsedilmekte ve onların üzüntü çekmeyeceği bildirilmektedir. Bunlar Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiiler ve Allah’a iman eden kimselerdir. Araştırmamızda karşımıza çıkan bir rivayete göre bu ayetin sebebi nüzulü Selmân-ı Farîsî üzerinde geçmekte olup onun Hz. Peygamberin davetine yetişememiş olan arkadaşlarını işaret etmektedir.⁷⁵ Ayetin iniş sebebine dair rivayetler bu ayetten kast edilenlerin fetret devri insanları olduğunu gösterse de bu ayeti kerimede bu dört sınıfın bir arada anılması Ehl-i kitap tabirinin anlamının genişliği hususunda yol göstermektedir. İbn Abbas’tan bize ulaşan bir rivayete göre ayetteki “iman edenlerden” kastın Hz. Peygamber gelmeden Hz. İsa’ya iman eden kimseler olduğudur.⁷⁶ Bu rivayet nüzul sebebiyle doğru orantılı olsa da Hristiyanların ayrı olarak burada ele alınması bu bağlamda doğru görünmemektedir. Çünkü fetret ehli, iki peygamber arasında gelmiş ve tahrife uğramamış bir davetle karşılaşılmayan kimselere denir.⁷⁷ Hâlbuki burada Yahudi ve Hristiyanlar ayrı ayrı sayılmıştır. Yahudi ve Hristiyanların bu şekilde ele alınmasından sonra bir de iman edenlerin sayılması, buradaki iman edenlerin başkaca bir gurup olması gerektiğini göstermektedir. Süfyân es-Sevrî (ö.161/778)’ye göre buradaki iman edenlerden kasıt münafıklardır.⁷⁸ Yani imanlarında sıkıntı olan münafıklar, Allah’a ve ahiret gününe iman edip salih amel işlerlerse onlar için herhangi bir korku olmayacağı bizlere bildirilmiştir.

Ehl-i kitap tabiri Kur’ân’da bazen sadece Yahudileri veya sadece Hristiyanları ya da bazen de her ikisini ifade etmek için kullanılmıştır. Ehl-i kitap tabirinin ilk kullanımı Mekke döneminde inen ayetlerde görülmektedir.⁷⁹ Söz konusu ayetlerde bu ifade genellikle Hristiyanlar için kullanılmıştır. Örneğin Mekki sure olarak geçen Ankebût suresi 46. ayette

⁷⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 1/230; es-Süyûtî, *Dürrü'l-Mensûr et-Tefsir bi'l-Me'sûr*, 1/316-317.

⁷⁶M. Fatih Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 68.

⁷⁷ Metin Yurdagür, “Fetret”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/475-480.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkami'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruç Yayınları, 2001), 2/137; Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 68.

⁷⁹ Salime Leyla Gürkan vd., *Kur'ân'da Yahudiler*, ed. Ömer Faruk Harman (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 33.

وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ
إِلَيْكُمْ وَالْهَنَا وَالْهَكْمُ وَاجِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

“Kitap ehlinden zulmedenler bir yana, onlarla en güzel şekilde mücadele edin, şöyle deyin: “Bize indirilende size indirilene de inandık; bizim ilahımız da sizin ilahınız da birdir, Biz O’na teslim olmuşuzdur.”

buyrularak, Mekke’de yaşayan Hristiyanlarla ortak bir paydaya temas edilmiş, onlarla iyi geçinilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Çünkü Mekke’de az sayıda Hristiyan olmakla beraber genel olarak putperestler mevcuttu, bu ayette Allah onlarla iyi geçinilmesini Hz. Peygambere bildirmiştir. Bu ayeti kerimenin siyak ve sibakında anlaşılmaktadır.

Bakara suresi 109. ayete baktığımız zaman burada ki Ehl-i kitap tabiri Yahudiler için kullanılmıştır.⁸⁰ Onların müminler için iyi olanı istemeyecekleri ifade buyrularak bu konuda Müslümanlar uyarılmışlardır.⁸¹ Yine Müslümanlara karşı en şedit olanların Yahudiler ve müşrikler olduğu bildirilmiştir.⁸²

Âl-i İmrân suresi 65. ayette ise bu ifadeden hem Hristiyanlar hem de Yahudiler kastedilmiştir. Söz konusu ayette,

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

“Ey Ehl-i kitap! İbrahim hakkında niçin çekişirsiniz. Hâlbuki Tevrat ve İncil kesinlikle ondan sonra indirildi. Siz hiç düşünmez misiniz?”

buyrularak onların kendi aralarında çıkan çekişmelere işaret edilmiş ve onların Hz. İbrahim kimlerdendir tartışmasına vecih bir üslupla onun Tevrat ve İncil gönderilmeden önce var olduğunu ifade ederek bu çekişmelerinin anlamsızlığına işaret edilmiştir. Bir başka ayette onların Hz. İbrahim hakkındaki tartışmalarına da

⁸⁰ “Ehl-i kitap’tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah hükmünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.” (Bakara 2/109.)

⁸¹ Namık Kemal Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 105.

⁸² Maide 5/82.

son noktayı koyarak onun ne Hristiyan ne de Yahudi olduğunu onun Hanîf ve Müslüman olduğunu bildirmiştir.⁸³

Yine bu dönemde Ehl-i kitap tabiri yerine Ehl-i zikir tabiri de kullanılmıştır. Bu ifade ile Hristiyan ve Yahudi bilginler kastedilmiş ve bilmedikleri hususunda müşriklerin onlara danışılmasını istemiştir.⁸⁴ Çünkü müşrikler bize gökten bir insan nasıl gönderilir, gökten gönderilse gönderilse bir melek gönderilebilir diyerek Hz. Peygamberi yalanlıyorlardı. Allah ise onların bilginlerine sormalarını ifade etmiştir.⁸⁵

Medenî surelerde Ehl-i kitap tabirinin muhatabı genellikle Yahudiler olmuşlardır. Medine’de Yahudi nüfusunun çok olması onların daha çok muhatap alınmasına neden olmuştur. Bu ayetlerde de genellikle onların kitaplarına sahip çıkmamaları ve onu tahrîf etmeleri, yeryüzünde fesat çıkarmaları, haksızlık etmeleri, ikiyüzlülük etmeleri gibi konular ele alınmıştır.⁸⁶

Kur’ân-ı Kerim’in ayetlerine baktığımız zaman Ehl-i kitap hitabı yerine الذين الذين آتيناهم الكتاب (Kendilerine kitap verilenler), أوتوا الكتاب (kendilerine kitap verdiklerimiz), الذين آتونا نصيبا من الكتاب (Kendilerine kitaptan pay verilenler), أورثوا الكتاب (Kitaba varis olanlar), يقرؤون الكتاب (Kitap okuyanlar) ve اهل الذكر (Ehl-i zikir) gibi hitaplar da kullanılmıştır. Bu hitaplarla ortak bir paydaya işaret edilerek sınıflandırma yapılmış onların müşriklerden beri olduğuna değinilmiştir. Onların ayrı bir sınıflandırmaya tabi olmaları Kur’ân yoluyla kıymetlendirilirken onlar bu sınıflandırmayla şirk çukuruna girmeye çalışmışlardır. Örneğin Yahudiler ve Hristiyanlar kendilerine verilen ilahi kitaplarla bu hitaba sahip olmakla beraber kendi kitaplarını tahrîf etmiş ve tevhidi bozmuşlardır. Hristiyanlar Hz. İsa’ya Allah’ın oğlu diyerek Yahudiler ise Üzeyîr’e Allah’ın oğlu diyerek tevhide şirk bulaştırmışlardır.⁸⁷ Kur’ân-ı Kerim’de onların bu durumu şöyle ifade edilmektedir:

وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ

⁸³ Âl-i İmrân 2/67; Fadıl Ayğın, *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 30.

⁸⁴ Enbiya 21/7.

⁸⁵ Gündüz vd., *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap*, 96-97; Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 37.

⁸⁶ Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 39.

⁸⁷ Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 121-122.

“Yahudiler, “Üzeyîr Allah’ın oğludur” dediler. Hristiyanlar da “Mesih(İsa) Allah’ın oğludur” dediler. Bu onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (sözlerini) daha önce kafir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin nasılda (haktan batıla) döndürüyorlar.”⁸⁸

2.2.1. Ehl-i Kitap Olarak Yahudilik

Yahudiler Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i kitap olarak en çok vurgulanan dindir. Yahudiliğin bu şekilde çokça muhatap alınmasının sebebi Müslümanlarla iç içe yaşamaları ve kadim bir dini geleneğe sahip olmalarıdır. Kur’ân-ı Kerim’de onlara birçok peygamber gönderildiğinden bahsedilmiştir.⁸⁹ Fakat onlar Peygamberlerine karşı her zaman asilik etmişlerdir.⁹⁰ Kur’ân-ı Kerim’de onların kendi heva ve heveslerine göre kitaplarını değiştirdikleri bildirilmektedir. Örneğin Nisa suresinde şöyle ifade edilmektedir:

مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَسْمَعُ غَيْرَ مُسْمِعٍ وَرَاعِنَا لِيًّا
بِالْسِينَةِمْ وَطَعْنَا فِي الدَّبِثِ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأَسْمَعُ وَانظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَقْوَمٌ وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ
بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا

“Yahudiler sözleri yerinden değiştirip: ‘İşittik ve karşı geldik, kulak vermeyerek dinle’ ve dillerini eğip bükerek ve din ile alay ederek (Peygambere karşı) ‘işittik ve karşı geldik’, ‘dinle dinlemez olası’, ‘raina’ derler. Eğer onlar ‘işittik itaat ettik’, ‘dinle ve bizi gözet’ deselerdi şüphesiz kendileri için daha hayırlı ve daha doğru olacaktı; fakat küfürleri sebebiyle Allah onları lanetlemiştir. Bu yüzden pek azı iman ederler.”⁹¹

Onların kitaplarını tahrîf⁹² etmeleri söz konusu lafız ve manada, metinde ve yorumunda olmuştur. Ayetlere zahiri manasından başka manalar vermekle manada tahrife gitmişlerdir. Örneğin kendilerine bir peygamberin gönderileceğini bilmelerine

⁸⁸ Tevbe 9/10.

⁸⁹ Bakara 2/87.

⁹⁰ Gûrkan vd., Kur’ân’da Yahudiler, 63.

⁹¹ Nisa 4/46.

⁹² Tahrîf: Terim olarak sözü asıl manasından çıkarmak ve ihtimal verebilecek başka manaya taşıyarak taşımak şeklinde tanımlanan tahrîf, tebdil anlamında kullanıldığından “değiştirmek” şeklinde de anlaşılmıştır. Bkz. Topaloğlu - Çelebi, “Tahrîf”, 300.

rağmen peygamber kendilerinden olmayınca kabul etmemişlerdir.⁹³ Lafız olarak ise bazen lafzı başka bir lafız ile değiştirerek veya lafızların yerlerini değiştirerek bazen de lafzı kitaptan çıkararak yapmışlardır. Örneğin Yahudilere özgü bir din anlayışı olmamasına rağmen onlar kendilerine inen dini millileştirmiş ve dinin sadece kendilerine has olduğunu söylemişlerdir. Bu düşünce Allah tarafından onlara emredilmediği halde onlar bu şekilde bir inançla dinlerine ırkçılığı ekleyerek tahrîf etmişlerdir.⁹⁴ Aynı zamanda kitaplarında Hz. Nuh, Hz. Yakup ve Hz. Süleyman gibi peygamberlere kötü fiiller isnat ederek iftira atmışlardır.⁹⁵ Bununla birlikte yukarıda ele aldığımız ayetteki ifadelerden anlaşıldığı gibi onlar sözlerin yerini değiştirmekle Allah'ın ayetlerini tahrîf etmişlerdir. Bu tahrîf, sözlerin asıl manalarını değiştirip yerine başka bir kelime koyarak olmuştur. Tevrat'ta "recm" yerine "haddi" koymaları buna örnek gösterilebilir. Onlara recm ayeti inmesine rağmen bununla amel etmemiş yerine had cezası uygulamışlardır.⁹⁶ Dillerini eğip bükmeleri yani "leyy"⁹⁷ yapmaları ise Kutsal Kitap'ı okurken karşıdaki kişiler anlamasın diye Allah'ın ayetlerini kendi arzuları doğrultusunda değiştirmeleri ve onunla alay etmeleridir.⁹⁸

Kitaplarının tahrîf edilmesinin bir diğer şekli işlerine yaramayan ayetleri direkt kitaplarından çıkarmalarıdır. Örneğin Tevrat'ta Hz. Peygamber'in gönderileceği bildirilmesine rağmen onlar bu ifadeyi Tevrat'tan çıkarmakla kitaplarını tahrîf etmişlerdir.⁹⁹ Bir Yahudi bilgini olan Abdullah b. Selâm'ın Müslüman oluşu buna çok güzel bir örnektir. Abdullah b. Selam kendisi Yahudi bir bilge iken Hz. Peygamber'e Yahudilere kendisi hakkında soru sormasını istemiştir. Hz. Peygamber kendisine gelen Yahudi heyetine "Husayn b. Selâm'ı nasıl bilirsiniz?" diye sormuş, onlar ise "bizim efendimizdir, efendimizin oğludur. Din adamımız ve bizim en bilginimizdir." diye cevap vermişlerdir. Bunun ardından

⁹³ Süleyman Turan, "Hz. Peygamber'in Tevrat'ta Müjdelmesi Ahmed Mithat Efendi", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2005), 165.

⁹⁴ Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El-Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), böl. 74.

⁹⁵ *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2007), Yar.27:1-29.

⁹⁶ J. M. Gaudel - R. Caspar, "Kitab-ı Mukaddes'in Tahrifi Konusunda Klasik İslâmî Kaynakların Yaklaşımı", çev. Ali Erbaş, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (Haziran 2003), 141.

⁹⁷ Leyy: "Leva" fiilinden türeyen bu isim "örmek için bir ipi eğip bükme" demektir. Terim anlamı ise "Kutsal kitabı okurken dili ağızda döndürmek" demektir. Bkz. Gaudel - Caspar, "Kitab-ı Mukaddes'in Tahrifi Konusunda Klasik İslâmî Kaynakların Yaklaşımı", 135.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 3/225-228; Afif Abdü'l-Fettah Tabbara, *Kur'ân Açısından Yahudi Menşe'i ve Karakteri*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Rabita Yayınları, 1978), 89.

⁹⁹ Gündüz vd., *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, 162.

Abdullah b. Selam karşlarına çıkararak onlara şöyle dedi: Ey Yahudi topluluğu Allah'tan korkunuz ondan sakının ve size getirdiği şeye geliniz. Allah'a yemin ederim ki, siz elbette onun Allah resûlü olduğunu biliyorsunuz. Onu, sizin yanınızda Tevrat'ta, ismiyle ve sıfatlarıyla yazılı olarak buldunuz. Ben muhakkak şahadet ederim ki; O Resûlullah'tır ve ona iman ederim ve onu tasdik ederim ve onu tanırım. Onlarda dediler ki: Yalan söyledin, sen şerir oğlu şeririmizsin.¹⁰⁰

Burada gördüğümüz gibi Tevrat'ta Hz. Peygamber'in özelliklerine yer vermiş fakat onlar ayetleri tevil ederek veya Tevrat'tan çıkartarak Hz. Peygamberi yalanlama yoluna gitmişlerdir. Abdullah b. Selâm'ın kendilerine yakın olduğuna inanmalarına rağmen onu tasdik etmemiş hemen onu yalanlama yoluna başvurmuşlardır. Onların bu yalanlamaları sadece Abdullah b. Selâm'a değil Hz. Peygamber başta olmak üzere kendilerine gönderilen her Peygamber'e karşı yapılmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de onlara Hz. Musa ile beraber birçok peygamber gönderildiğini fakat onların bunları yalanladıkları ve onları öldürmeye kalkıştıkları ifade edilmektedir.¹⁰¹

Ehl-i Kitap olarak Yahudiler açısından önemli bir kaç kavrama Kur'ân-ı Kerim bağlamında bakmak onları iyice anlamamızı sağlayacaktır. Yahudilerin tarih boyunca ön plana çıkan önemli özellikleri vardır. Bu nitelikler Yahudi denilince akla gelen ilk kavramlar olması hasebiyle konunun anlaşılması için elzem teşkil etmektedir. Bu kavramalara kısaca bakacak olursak:

Seçilmişlik, Yahudi inancından kendilerine Tanrı tarafından verildiğine inandıkları en önemli özelliktir. Onlara göre Yahudiler Tanrı'nın kendisi için çıkartıp seçtiği özel bir halktır. Bu ifade Tevrat'ta şöyle geçmektedir:

*“Tanrınız Rab için kutsal bir halksınız. Rab öz halkı olmanız için yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti”*¹⁰²

Onlara göre Hz. İbrahim'in oğlu İshak ve Hz. İshak'ın oğlu Yakup seçilmiş şerefli kişilerdir. Çünkü bunlar Yahudi ırkına ait ve kutsanmış kişilerdir. Hz. İsmail cariyenin oğlu olduğu için belirlenmiş kişi sayılmazken Yakup'un abisi Esav

¹⁰⁰Ebu Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyeri el-Meâfiri el-Basr el-Mısri İbn Hişâm, *Siret-i İbn Hişâm*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 2/190-192.

¹⁰¹ Bakara 2/87.

¹⁰² Yas.14:2.

kutsanmadığı için bu kategoriye girmez. Çünkü Esav babası tarafından kutsanacağı sırada Yakup türlü türlü hilelerle babasını kandırarak onun yerine kendini kutsatmıştır. Bundan dolayı o kutsanmamış olduğundan seçilmiş sayılmaz.¹⁰³ Onlara göre bu özelliğe sahip olmak ancak kutsanmakla olur. Nitekim onlara göre Tevrat ve şeriat da sadece kutsanmış olan bu kavme verilmiştir. Bunun dışında herhangi bir kitap ve şeriat tanımazlar.¹⁰⁴

Yahudilerin seçilmişliği konusuna Kur’ân-ı Kerim’de değinmiştir. Söz konusu ayetlere batığımız zaman “sizleri seçkin kıldık”¹⁰⁵ ve “sizi bir zamanlar âlemlere üstün kıldık”¹⁰⁶ gibi ifadelerle onların bu özelliğine değinmektedir. İmam-ı Mâtürîdî (ö.333/944)’ye göre onların seçkin olması asıl madde olmaları açısından hayvanlara, peygamber nesli olmaları açısından cinlere, iman etmeleri açısından da insanlara karşı bir varoluştur. Çünkü Allah’ın onları Mısırdan kurtarması, onlara gökten ikramlarda bulunması, denizi onlar için yarması onlara verilmiş önemli nimetler olup başka bir millete verilmemiştir.¹⁰⁷ Allah’ın “*Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizleri bir zamanlar âlemlere üstün tuttuğumu hatırlayın*” ilahi beyanı onlara bunu hatırlatmaktadır.

İmam-ı Mâtürîdî (ö.333/940)’ye göre onların üstün olmasının bir başka nedeni kendi dönemlerinde ilim sahibi olmalarıdır. Örneğin Kureyş kabilesinin Mekke’deki diğer kabilelerden üstün olması onların ilim gibi meziyetlere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu özellikler o kabileden alınırsa herhangi bir üstünlüğü kalmaz. Yahudilerin dönemlerinde bu üstün meziyetlere sahip olmaları onları seçkin kılmıştır. Yine Yahudilerin bu üstünlüğünü Hz. İbrahim’in duasının icabet bulmasından da kaynaklandığını anlatan müellif bu üstünlüğün onlardan zalim olanları kapsamadığını çünkü Hz. İbrahim’in “*neslimi de üstün kıl*” sözüne karşı Allah “*ahdim zalimleri kapsamaz*” ilahi beyanı ile cevap vermiştir.¹⁰⁸

Taberi (ö.310/923) onların üstün olmalarının gelmiş geçmiş tüm ümmetlere karşı olmadığını sadece yaşadıkları dönemde üstün kılındıklarını ifade etmiştir. Çünkü onlar için gökten sofralar indirilmiş, birçok peygamber onlar arasından

¹⁰³ Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 73; Yar.27:2-28.

¹⁰⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 201-202; Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 103.

¹⁰⁵ Duhan 44/32.

¹⁰⁶ Bakara 2/122.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, 1/146.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, 1/258.

çıkarılmış ve deniz onlar için ikiye yarılmıştır. Bu verilen nimetlerden dolayı onlar dönemlerinde diğer insanlara üstün kılınmıştır. Taberî (ö.310/923)'ye göre Kur'ân'da onların bu üstünlüklerinden bahsetmesinin sebebi onların geçmişte Allah'ın dini ile ilgilendikleri zaman nasıl seçkin bir kavim oldularsa yine destek verilerse üstün bir kavim konumuna geleceğini ifade etmektedir.¹⁰⁹ Müslümanlara yönelik “Siz insanlar arasında çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...”¹¹⁰ ilahi beyanı da bu dine hizmet eden her kesimin seçilmişliğini yani üstünlüğünü göstermektedir. Yani kim ki Allah'ın sınırlarına riayet ederse üstün bir konuma getirilmiştir.¹¹¹

Yahudilerin bir diğer önemli özelliği de ahit dini olmalarıdır. Çünkü onlara göre Hz. İbrahim ile Tanrı arasında bir ahit gerçekleşmiş bu ahit sonucu Yahudilere Kenan diyarı verilmiştir. Yine Hz. Musa ile Mısırdan çıkışta bir ahit alınmış bu ahde eğer Yahudiler uyarlırsa tüm milletlere üstün kılınacağı onlara bildirilmiştir. Sina dağında gerçekleşen bu ahitte Rab onlardan, “*benden başka tanrın olmayacak, put yapmayacaksın ve onlara tapmayacaksın, Rab'in adını boş yere ağzına almayacaksın, cumartesi yasağına uyacaksın, annene babana saygı göstereceksin, adam öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, komşuna karşı yalan yere tanıklık etmeyeceksin, komşunun hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin.*”¹¹² gibi sözler almış ve eğer bu ahde uyarlırsa onları üstün bir millet yapacağını onlara bildirmiştir. Fakat onlar hiçbir zaman ahitlerine sahip çıkmamışlardır.¹¹³

Kur'ân-ı Kerim'de ahit ruhlar âleminde tüm insanlardan, Peygamberler gönderildiğinden tüm peygamberlerden ve Allah'ın direkt Yahudilerden ve Hristiyanlardan aldığı ahit olmak üzere dört çeşit ahitten bahsetmektedir. Ruhlar âleminde alınan misak قَالُوا بَلَى ifadesi ile tasdiklenmiştir.¹¹⁴ Bu ahdin nasıl olduğu hakkında farklı görüşler olmakla beraber insanlardan alınan ilk ahdin bu olabileceğini bizlere göstermektedir. Peygamberlerden alınan ahit ise kendilerine Allah tarafından ilim ve hikmet verildiğinin bu ilim ve hikmeti tasdikleyen bir

¹⁰⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 1/204, 327.

¹¹⁰ Âl-i İmrân 3/110.

¹¹¹ Gürkan vd., *Kur'ân'da Yahudiler*, 87.

¹¹² Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 103-110; Çık.20:2-17; Yar.12:1-20.

¹¹³ Aygün, *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 93-94; 2.Ta.12:1; İbrahim Kaplan, *Kelâm Açısından Tahrîf ve Kutsal Kitapların Mevsukiyeti Meselesi* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 106.

¹¹⁴ Selim Özarslan, “Kâlû Belâ Kavramı Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (Haziran 2000), 227-229; A'raf 7/172.

peygamber geldiği zaman onu destekleyeceklerine dairdir.¹¹⁵ Son olarak Yahudilerden ve Hristiyanlardan alınan ahittir ki onların ahdi tevhid ve adaleti ayakta tutmaya yönelik olmuştur.¹¹⁶

Kur’ân-ı Kerim’de onlardan ahit alındığı ifade edilmiş onların bu ahdi tutmadıklarını bizlere bildirmiştir. Örneğin Maide suresinde

وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ...

“Ant olsun ki biz İsrailoğullarından söz almıştık...”¹¹⁷

ayeti ile onlardan söz alındığına değinmiştir. İsrailoğulları bu sözü tutmamış ve ilahi hüsrana uğramışlardır. Onların bu durumunu ilerleyen ayetlerde şöyle görmekteyiz:

فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً...

“Sözlerini bozdukları için onlara lanet ettik, kalplerini katılaştırdık...”¹¹⁸

Kur’ân-ı Kerim onlardan söz alındığı hususunda yukarıda değinilen konulara yer verirken asıl alınan sözlerin en önemlisinin “Peygamberlerime iman eder ve onu desteklersiniz.”¹¹⁹ sözüdür. Çünkü Yahudiler ne zaman kendilerine bir peygamber gönderilse onu yalanlamış ve onu öldürmeye götürecek kadar tuzaklar kurmuşlardır. Nitekim bazı peygamberlere bunu yapmışlardır da. Tevrat’ta geçen ifadelere baktığımız zaman onların peygamber anlayışının da sıkıntılı olduğunu görürüz. Örneğin Tevrat’ta Hz. İbrahim’in yalancı olduğunu, Hz. Nuh’un içki içtiğini, Hz. Davut ve Hz. Süleyman’ın zina ettiğini ve Hz. Yakup’un hilekâr olduğunu söylemeleri onların peygamberlere karşı düşüncelerini bizlere göstermektedir.¹²⁰

Zemahşeri (ö.538/1144)’ye göre Allah’ın Yahudilerden aldığı ahit onların adalet ve tevhid üzere kalmaları için alınan bir ahittir. Fakat onlar ahitlerine sahip çıkmadılar. Adalet ve tevhid ahdi büyük bir ahit olduğu için verilen cezada büyük olmuştur. Zemahşeri’ye göre inkâr nankörlük edilen nimetin külfeti derecesinde

¹¹⁵ Hacı Mehmet Soysaldı, “Kur’ân Ayetleri Perspektifinde İlahî Mısak”, *Bilimname* 2019/37 (Nisan 2019), 437-438; Âl-i İmrân 3/81.

¹¹⁶ Gündüz vd., *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap*, 149, 178.

¹¹⁷ Maide 5/12.

¹¹⁸ Maide 5/13.

¹¹⁹ Maide 5/13; Kaplan, *Kelâm Açısından Tahrîf ve Kutsal Kitapların Mevsukiyeti Meselesi*, 106.

¹²⁰ Yar.27:2-29, 9:20-27, 12:10-20.; Ayğın, *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 30; Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 113-114, 302.

vahamet kazanır. “Onları lanetledik.” ifadesi onların bu nankörlüğün cezasıdır. Ona göre bu lanetleme onları rahmetimizden kovduk ve çıkardık demektir. Bu ifadenin başka anlamlara geldiğini de söylemişlerdir. Örneğin onları maymuna dönüştürdük, onların üzerine cizye vergisi saldık, onları yardımsız bıraktık ve onlara lütuf ve ihsanımızı vermedik bundan dolayı kalpleri kaskatı kesildi.¹²¹

Yahudilik açısından önemli bir kavram da mâbettir. Hz. Süleyman’ın adıyla özdeşleşerek Süleyman Mâbedi olarak bilinen bu yapı Yahudi ibadetlerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu kavram Yahudilik açısından o kadar önemli ki Yahudilik tarihi ele alınırken I. Mâbet Dönemi ve II. Mâbet Dönemi olarak ele alınmaktadır. Yahudilere göre bu Mâbedin ilk defa şeriat kapsamına alan Hz. Musa’dır. Hz. Musa Mısırdan çıkışta çölde levhaların içinde bulunduğu kutsal sandığı yerleştirmek için Yahudilere çadırdan bir yapı yapmalarını söyler; bu yapı Yahudilikteki mâbedin başlangıcını teşkil etmektedir.¹²² “Toplanma Çadırı” veya “Makdis” diye bilinen bu mabet “Tanrının Evi” olarak bilinir.¹²³ Bu mabet özel olarak Ahit Sandığı, genel olarak ibadetler için yapılmıştır. Hz. Musa çöl hayatı boyunca Yahudilerin bütün dini faaliyetlerini buradan yönetirdi.¹²⁴ Bu mâbedin yapımına ilk defa Hz. Davut döneminde başlanmak istendi fakat bunun yapımı Hz. Süleyman döneminde gerçekleşmiştir.¹²⁵ Yahudilere göre Hz. Davut Ahit Sandığının muhafazası için bir yer yapmak istemiş fakat Tanrı burayı Hz. Süleyman’ın yapacağını ona bildirmiştir. Onlara göre Davut eli kanlı olduğu için Allah ona yaptırmamış onun yerine oğlu Süleyman’a yaptırmıştır. Hz. Süleyman burayı yaptıktan sonra kutsal emanetler ahit sandığı ile buraya yerleştirilmiştir.¹²⁶ Yahudilerin bütün ibadetleri burası ile ilişkilendirilerek yerine getirilmeye başlanmıştır. Örneğin kurban kesme, hamur bayramı, kutsama ibadetleri gibi ibadetler burada yapılmaya başlanmıştır. Hz. Süleyman’ın vefatından sonra Yahudiler ikiye ayrılmış fakat aynı mâbedi kullanmaya devam etmişlerdir. I. Mabet Dönemi olarak geçen bu dönem Babil Kırallı Bahtunnasır’ın Kudüs’ü yağmalayıp mâbedi yıkmasıyla sona ermiştir.¹²⁷ II. Mâbet Dönemi Farsların Babilleri yenmesi ile

¹²¹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/394-396.

¹²² Çık:1-37.

¹²³ Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 73.

¹²⁴ Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 314.

¹²⁵ İsmet Eşmeli, “Dinlerde Mâbed ve İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2019), 24-43.

¹²⁶ 2.Ta.5:5; 1.Ta.28:2.

¹²⁷ Ayğın, *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 225.

başlamış Yahudiler Süleyman mâbedini yeniden inşa etmişlerdir. İskender'in Farslıları yenmesiyle II. Mâbet dönemi de kapanmış Yahudiler bundan sonra sürgün hayatı yaşamışlardır. Bir müddet Roma hâkimiyetine giren Kudüs Yahudilerin isyan etmelerinden dolayı tahribe uğramış Süleyman Mâbedi de yıkılmıştır. Bu mabetten sadece ağlama duvarı kalmış ve günümüze kadar bu şekilde devam etmiştir. Yahudilik mabet-ibadet ilişkisi çok sıkı olduğu için sürgün hayatı onların inançlarına da etki etmiştir. Söz konusu ibadetlerden kurban ibadeti mâbedin yeniden kurulmasına kadar askıya alınmıştır. Süleyman Mâbedi yerine Sinagoglar yapmışlardır.¹²⁸

Mâbede bağlı inanç sisteminin gelişmesi ile mâbedin inşa sürecinin Tanrı tarafından kurulması inancı oluşmuş; Yahudiler mâbedin yeniden inşa edilmesi için bir mehdi bekleme sürecine girmişlerdir. Onların bu inançlarına göre mehdi gelecek ve tüm Yahudilerle kutsal topraklara girilip kutsal mabet yeniden inşa edilecektir. Bundan dolayı sürgün yıllarında çokça mehdilik hareketleri yaşanmıştır. 21.yy.'a geldiğimizde ise bu inanç değişmiş; mâbedin inşa edilmesi ve kutsal topraklara dönülmesi için mehdinin gelmesinin zorunlu olmadığı; kutsal topraklara dönülüp oraları mehdinin gelmesine hazır hale getirilmesi gerektiği inancı oluşmuştur. Yahudi Siyonist grupların önderliğinde gelişen bu düşünce, günümüzdeki Yahudilerin çoğunluğunun düşüncesini oluşturmaktadır.¹²⁹

Süleyman Mâbedi ismi Kur'ân'da doğrudan geçmemektedir. Günümüzde Süleyman Mâbedinden kalma ağlama duvarı bulunmakta Yahudiler günlük ibadetlerini burada yerine getirmektedirler. Bu mabet ve çevresi Arapçada Beytülmakdis olarak bilinmektedir. Bu ifade "kutsal ev" manasında kullanılmıştır. Günümüzde Mescid-i Aksa olarak bilinen bu yer İsrâ suresinin ilk ayetlerinde "çevresini mübarek kıldığımız yer" olarak geçmektedir.¹³⁰ Ayette doğrudan Mescid-i Aksa ifade edilmektedir. Mescid-i Aksa olarak geçen bu yerin Beytülmakdis olduğu konusunda ulema ittifak halindedir. Muhammed Hamidullah bu yerin gökte bir yer olduğunu söylese de bu pek isabetli değildir.¹³¹ "Uzak Mescid" manasına gelen Mescid-i Aksa İslâm'da kabul edilen ilk kıble olmakla beraber İsrâ-Miraç olayında

¹²⁸ Mustafa Yiğitoğlu, *Yahudilikte Semâvi Mâbed Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2010), 26-35.

¹²⁹ Abdurrahman Küçük, "Yahudilikte Arz-ı Mev'ûd Anlayışının Boyutları", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ankara Üniversitesi Basımevi* 33/3-4 (Aralık 1992), 101-112.

¹³⁰ İsrâ 17/1.

¹³¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 125.

Hız. Peygamberin bir gecede oraya varıp oradan da gööe çıktığı yerdir. Hız. Peygamber'in hayatında buranın müstesna bir yeri vardır. Burası Miraç'a çıkılan yer olmakla beraber; Resûl-i Ekrem'in yeryüzünde ziyaret edilmesi gereken üç mescitten biri olarak saydığı yerdir.¹³² Ebu Zer'den bize ulaşan bir rivayette buranın yeryüzüne yapılan ikinci mescit olduğudur.¹³³ Kâbe'nin Hız. İbrahim tarafından yapılması ve Mescid-i Aksâ'nın da Hız. Süleyman tarafından yapılması onların İslâm'daki kutsiyetinin bir diğer tarafını da bizlere göstermektedir.¹³⁴

2.2.2. *Ehl-i Kitap Olarak Hristiyanlık*

Hristiyanlık Kur'an'da kendisinden en çok bahsedilen ikinci dindir. Ehl-i kitap kavramını işlerken Hristiyanlığın Ehl-i kitap kategorisindeki durumunu değerlendirmiştik. Şimdi Ehl-i kitap bağlamında Kur'an ve Sünnette Hristiyanlık üzerinde durmak istiyoruz. Mekke dönemine baktığımız zaman Hız. Peygamber'in Hristiyanlarla iyi ilişkiler içerisinde olduğunu görmekteyiz. Örneğın vahyin başlangıcında Resûlullah Hristiyan olan Varaka b. Nevfel'e gelen ilk vahyi anlatmış; o ise "ant olsun sana Musa'ya gelen Namus-u Ekber gelmiştir." diyerek onun peygamber olduğunu söylemiştir.¹³⁵ Bu ilk vahiy tecrübesinde Varaka b. Nevfel ile görüşülmesi şüphesiz onun Hız. Hatice'nin amcaoğlu olmasının büyük önemi vardır. Fakat onun Ehl-i kitaptan Hristiyan bir bilgin olması da inkâr edilemez. Çünkü orada Hanîf dininden olan kimseler de vardı. Fakat Resûl-i Ekrem kendi başından geçenleri Hristiyan bir bilgine anlatmıştır.¹³⁶ Aynı zaman Rum suresinde geçen şu ifadelerde de Mekke döneminde Hristiyanların durumunu görebilmekteyiz. Söz konusu ayetlerde Allah Ehl-i kitap olan Hristiyanlar ile ateşperest Persler arasında geçen savaşta Hristiyanları desteklemiş ve üç ile dokuz yıl gibi bir süreçte Rumların Persleri yeneceğini bildirmiştir. Bunun sonucunda müminlerin sevineceği bildirmiştir. "Müminlerde sevinecek" ifadesi Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki

¹³² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahihi Buhari*, thk. Muhammed Züheyir b. Nasır en-Nasır (Beirut: Daru Tavkı'n-Necat, 2001), Faziletüs-Sale fi Mekke ve Medine. 1,6.

¹³³ el-Buhârî, Kitabü'l-Enbiya. 12,40.

¹³⁴ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/268-271.

¹³⁵ İbn Hişâm, *Siret-i İbn Hişâm*, 1/315.

¹³⁶ Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 99.

ilişkiyi bizlere göstermektedir. Bu ilişki ise Hristiyanların Müslümanlar gibi Ehl-i kitap olmalarıdır. Persler Rumları yendiklerinde Mekkeli müşrikler sevinmiş ve Müslümanlara “sizin gibi Ehl-i kitap olan birisini bizim gibi putperestler yendi; bizlerde sizleri yeneceğiz” dediler. Allah onların bu durumundan dolayı Rumların Persleri yendiği zaman ise müminlerin sevineceğini bildirmiştir. Bedir savaşında bu olay gerçekleşmiş Rumlar Persleri yenmiş, Müslümanlarda müşrikleri yenmiş ve bu iki durum içinde sevinmişlerdir.¹³⁷

Mekke döneminde onlarla ilgili karşımıza çıkan bir diğer husus Müslümanların can ve din güvenliğini sağlamak adına o zamanlar bir Hristiyan ülkesi olan Habeşistan’ı tercih etmeleridir. Bu hicrette Hz. Peygamber’in “orada adil bir yönetici var, hiç kimse orada zulme uğramaz.” buyurması Ehl-i kitap olan Hristiyanlara güvendiğini bizlere göstermektedir. Söz konusu bu hicrette Habeşistan’ın seçilmesi de zaten Hristiyanların Müslümanlar gibi Ehl-i kitap olmaları ve onları kendilerine daha yakın hissetmeleridir. Yahudiler de Ehl-i kitap olmasına rağmen Resûlullah onları ancak gerekli zemin oluştuktan sonra tercih etmiş ve Medine’ye hicret etmiştir. Hâlbuki Hristiyanlığı bu şekilde seçmemiştir. Yine çevrede başka devletler olmasına rağmen bir Hristiyan ülkesi olan Habeşistan’ın tercih edilmesi bu ülkenin stratejik konumu ile birlikte buranın Hristiyan olan adil bir yönetici tarafından yönetiliyor olmasıdır.¹³⁸

Medine dönemine geldiğimiz zaman tevhid esaslı bir din olan Müslümanlığın helal ve haram sınırları iyice belirlenmiş; tevhide karşı olan her düşünceye cephe alınmıştır. Mekke döneminde putperestlerin yoğun olduğu bir yer olduğu için mesajlar onlara yönelikken Medine döneminde mesajların geneli Müslümanlara, Ehl-i kitaba ve tüm insanlığa olmuştur. Bu dönemde Hristiyanlarla ilgili çok şey karşımıza çıkmamaktadır. Bunun sebebi Arabistan yarımadasında Hristiyan nüfusunun az olmasıdır. Medine döneminde onlarla ilgili bize ulaşan en önemli olay Negrân Hristiyanlarından bir grubun Hz. Peygambere gelerek onunla tartışmasıdır. Hz. İsa ile ilgili çeşitli sorular soran heyet hakikati bildikleri halde gereksizce lafı dolandırmışlardır. Allah onlarla mübâhele yapılmasını emretmiş onlar buna yanaşmamışlardır. Bu tartışmanın sonucunda onlar Hz. Peygamber’in

¹³⁷ es-Süyûtî, *Dürrü'l-Mensûr et-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 11/547-550; Rum 30/1-4.

¹³⁸ İbn Hişâm, *Siret-i İbn Hişâm*, 1/434; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 8/276-277.

peygamberliğine kani olmuşlar fakat iman etmemiş ve oradan ayrılmışlardır.¹³⁹ Medine'ye gelen heyete karşı Resûl-i Ekrem'in hoşgöründe bulunması, getirilen dinin kapsamını ve sınırları göstermekle beraber “*Sizin diniz size benim dinim bana*”¹⁴⁰ düsturuyla cizye ödemek şartıyla dinlerinde özgür bir şekilde kalabilmişlerdir. Hatta heyetin Medine’de kaldığı süre zarfında Mescid-i Nebevî’de ibadetlerini yapmalarına müsaade edilmesi İslâm dininin karşı dinlere olan saygısını bize göstermektedir.¹⁴¹

Söz konusu bu tartışmada öne çıkan konu tevhiddir. Çünkü gelen heyet Hz. İsa'nın ilahlığını savunuyordu. Hz. Peygamber de onun bir peygamber olduğunu, yaratılmasının Hz. Âdem'in yaratılması gibi olduğunu onlara ifade ediyordu.¹⁴² Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i kitap olarak Hristiyanlar için en çok üzerine durulan konu da tevhiddir. Bu heyetle beraber gelen kişilere de Hz. Muhammed Allah'ın birliğini anlatmış onları buna davet etmiştir. Tarihi kaynaklar bu tartışmada Yahudilerinde olduğunu belirterek Hz. Peygamberin onlara “*..aramızda ortak bir söze gelin, Allah'a kimseyi şirk koşmayalım...*”¹⁴³ ayetini okuduğunu belirtir. Çünkü onlar Allah'ın kabul ettiği en büyük zulmü işleyip kâfir olmuşlardır.¹⁴⁴ Hristiyanlar baba-oğul-kutsal ruh üçlüsünü ilah edinmeleri yoluyla Allah'a şirk koşmuşlardır. Yeri geldiğinde daha geniş bir şekilde üzerinde duracağımız gibi teslis olarak karşımıza çıkan bu kavram Hristiyanlığın benimsediği üç ilahı ifade eder. Bununla ilgili Kur'ân-ı Kerim'e baktığımız zaman karşımıza “*Ant olsun ki “Allah üçten biridir.” diyenler kâfir olmuştur.*”¹⁴⁵ ayeti çıkmaktadır. Onlara göre Allah üç kişiden biridir. Yani baba-oğul-kutsal ruh'tan biridir. Her biri tek tek kendi başlarına birer Tanrı'dır. Aynı zamanda hepsi bir arada tek Tanrı'dır.¹⁴⁶ Önemli bir Eş'ari âlimi olan Bâkkılâni (ö.403/1013)'ye göre onların teslis inancı mantıklı değildir. Tanrının hulûl etmesi fikri İsa için olduysa her insan içinde olabilir. İsa'nın çarmıha¹⁴⁷ gerilmesi

¹³⁹ Âl-i İmrân 3/61; Mübâhele: Bir tartışma esasında haksız ve yalancı olanın Allah'ın lanetine uğraması için yapılan beddua. Bkz. Mustafa Fayda, “Mübâhele”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/423-424.

¹⁴⁰ Kâfirûn 109/6.

¹⁴¹ el-Buhârî, "el-Megazi" 4380; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 515-520; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 292-294.

¹⁴² Âl-i İmrân 3/59.

¹⁴³ Âl-i İmrân 3/64.

¹⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 516-518; Zekiye Sönmez, “Necrân'da Hristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Hristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Temmuz 2017), 133-135; Lokman 31/13; Maide 5/72..

¹⁴⁵ Maide 5/73.

¹⁴⁶ Maide 5/73, Nisa 4/171; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 2/804.

¹⁴⁷ Çarmıh, Farsça bir kelime olup “dört çivi (çehâr mih)” biri yatay, öteki dikey iki ağacın oluşturduğu haç şeklindeki darağacını ifade eder. Romalılarda yaygın bir işkence şekli olan çarmıh,

Hristiyanlara göre kendini feda etmek maksadıyla olmaktadır. Bir Tanrı nasıl olurda kendini Yahudilerden koruyamaz ve mecburiyet içinde kalabilir.¹⁴⁸

Mu'tezilî bir âlim olan Kâdî Abdülcebbâr (ö.415/1025) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* adlı eserinde Hristiyanların teslis inancını eleştirmiş ve bir ilahın üç ilah, üç ilahın bir ilah olması mümkün olmadığını ifade etmiştir. Çünkü bir olmak cüzlere ayrılmamayı gerektirir O, Hristiyanların Tanrı cevherdir görüşüne karşı çıkararak cevher olan bir şey hadis olur. İlah olan bir kişi hadis olamaz. Bundan dolayı İlah cevherde olmaz diye ifade etmiştir. O, Allah'ın İsa'ya hulûl etmesi olayına da değinerek hulûl düşüncesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Çünkü iki şeyin bir şey olması imkansızdır. Allah ile putlar nasıl bir olmuyorsa Allah ile İsa'nın birleşmesi de imkânsızdır. Eğer Allah ile İsa'nın birleştiğini düşünecek olursak iki şeyin birleşmesi üç şey ile mümkün olabilmektedir. Bunlardan birincisi ya Allah'ın zatı ile Mesih'in zatının bir olduğu kast edilir. Ya onların komşu ve yan yana olduğu kastedilir. Ya da Allah'ın Mesih'e hulûl etmesi kast edilir. Bu üçünün de Allah için düşünülmesi muhaldir. Birinci şıkkın muhal olması bir zatta iki zıtlığın olmasının imkânsız olmasıdır. Örneğin Mesih'in yemek yemeyi istemesi, Allah için böyle bir şey söz konusu olamaz. İkinci şıkta muhaldir. Çünkü yan yana olmak cevherlere mahsus bir özellikken Allah için böyle bir şey söylenemez. Üçüncü şıkta muhaldir. Çünkü hulûl da mekânda gerçekleştiği için bir ilahın mekân da bulunması söz konusu olamaz.¹⁴⁹

Kur'ân'da onların Hz. İsa hakkındaki düşüncelerine karşı çıkararak; Hristiyanların inandığı gibi Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini aksine onun yerine başka bir kimsenin çarmıha gerildiğine değinir.¹⁵⁰ Hristiyanlık tarihini ele alırken üzerinde durduğumuz gibi onlar kendi heva heveslerine uyarak Pavlus denilen bir kişinin düşünce biçimini ele alıp Hz. İsa'nın gerçek mesajını değiştirmişlerdir. Hz. İsa tevhidi onlara anlatırken onlar Allah'ı bırakıp Hz. İsa'ya tapmışlardır. Allah onun bir ilah olmadığını; bilakis kendisinden önce gönderilen peygamberler gibi onun da

---

haç veya salip olarak ta bilinir. Tümer Günay, "Çarmıh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1993), 6/230.

¹⁴⁸ Fikret Soyak, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslis Eleştirileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 141-143.

¹⁴⁹ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kadî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/474-476; Emrullah Fatış, *İnanç ve Ahlak Bağlamında Dört Kitaptan Yankılar* (Konya: Eğitim Yayınları, 2016), 123.

¹⁵⁰ Nisa 4/157-159.

bir peygamber olduğunu ve onun da annesinin de yiyip içen bir beşer olduğunu vurgulayarak Hz. İsa'nın ilah olduğuna inanların kâfir olduklarını ifade etmiştir.¹⁵¹ Kur'ân-ı Kerim'de Allah Hz. İsa'ya bu konuda soru sormasından sonra Hz. İsa'nın şöyle dediğine değinilmiştir:

وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعَلَّمَ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ

“Allah, “Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara sen mi ‘Allah’ın dışında beni ve annemi birer Tanrı kabul edin’ dedin?” buyurduğu zaman o şu cevabı verir: “Hâşâ! Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim şüphesiz sen onu bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, ama ben senin zatında olanı bilmem. Gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin.”¹⁵²

Kur'ân-ı Kerim Hz. İsa'ya kitap olarak İncilin verildiğini söyler. Bu İncil önündeki Tevrat'ı doğrulamak ve kendinden sonra gelecek peygamberi müjdelemek ve bazı haramları helal kılmak için gönderildiğini bildirir. Yalnız bu İncil günümüzdeki Yeni Ahit değildir. Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz gibi Yeni Ahit dört İncil'le beraber toplam 27 kitaptan oluşmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de doğrudan İncilin tahrîf olduğu konusu geçmemektedir. Fakat Ehl-i kitabın dinlerini tahrîf ettikleri genel olarak Hristiyanlığı da kapsadığı için onların kitaplarını tahrîf ettiklerini söyleyebiliriz. Zaten onların bir İncil değil de birçok İncil'e sahip olmaları dinlerini bozduklarının açık bir göstergesidir.¹⁵³ Genel olarak Kur'ân'da onların tevhide bozduklarını, kitaplarına uymadıklarını ve din adamlarını ilah edindiklerini görürüz. Kur'ân'da onların kitaplarına uymadıklarını, onu gizlediklerini ve ona eklemeye bulduklarını da ifade eder. Kur'ân'da Hz. İsa'ya İncil verildiğine değinildiği gibi onun Rûhü'l-kuds ile desteklendiğine de değinir. Aynı zamanda

¹⁵¹ Maide 5/75.

¹⁵² Maide 5/116. Bu ayeti kerimede görüldüğü gibi Hz. İsa onlara bunu söylemediğini ifade etmiştir. Zaten peygamberlerdeki İsmet sıfatından dolayı onların tebliğlerinde bir şey uydurması söz konusu olamaz. Eğer ki böyle bir durum olursa Allah *“Elbette onu kısıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık.”* (Hakka 69/44-47) diye buyurmuştur. İsmet sıfatı, günah işlemek, günahtan korunmuş olmak anlamına gelen bu İsmet kavramı, peygamberlerin günahtan korunmuş olmalarını ifade eder. İnsan olmaları hasebiyle bazı hatalar yapsalar da bunlar Allah tarafından düzeltilmiştir. Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 202-203; Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 228.

¹⁵³ Gaudel - Caspar, “Kitab-ı Mukaddes'in Tahrifi Konusunda Klasik İslâmî Kaynakların Yaklaşımı”, 163-164.

Allah onları İncil'in hükümlerine uyulmaları hususunda uyarmaktadır. Kur'an'da onların kitaplarını gizlediklerini insanlara açıklamadıklarında değinir.¹⁵⁴ Nitekim onlar Hz. İsa'nın Hz. Peygamberi müjdelemesini halktan gizlemişlerdir. Kur'an'da onların ahitlerini bozduklarını ve kitaplarının önemli bir kısmını unuttuklarını bizlere bildirmektedir. Onların bu unutmalarından dolayı aralarında kin ve düşmanlıklarının girdiğini Kur'an-ı Kerim bizlere bildirmektedir. Söz konusu bu bilgilerle Hristiyanlık tarihine baktığımız zaman onların tevhidi bozmalarından dolayı yüzlerce birbirini tutmayan İncil ortaya çıkmış, bir birilerine düşman birçok mezheplere ayrılmış, defalarca iç savaş yaşamış, Yahudiler tarafından ve Roma İmparatorları tarafında kısıma uğramışlardır.¹⁵⁵

2.2.3. Ehl-i Kitap Olarak Sâbiilik

Yukarıda Yahudilik ve Hristiyanlığın Ehl-i kitap kategorisindeki yerine değindik. Şimdi Ehl-i kitap kapsamında olup olmadığı tartışmalı olan Sâbiileri ele almaya çalışacağız.

Sâbiî terimi, İslâm âlimlerine göre Arapça asıllı olup صبا "sab" (dönme, değişme) veya صبي "saby" (meyletme, çocukluğa dönme) kökünden gelir. Araplar Sâbiî kelimesini din değiştiren anlamında kullanmışlardır. Örneğin başka bir dine girmiş kişiler için Sâbiî oldu demişlerdir. Bununla ilgili asr-ı saadetten bir olayı örnek verecek olursak: Hz. Ömer'in Müslüman olmasından sonra arkadaşları "*sende mi Sâbiî oldun*" dediklerinde; Hz. Ömer "*hayır ben dosdoğru din olan İslâm'a girerek Müslüman oldum*" diye ifade etmiştir.¹⁵⁶ Sâbiî kelimesini Araplar "âşık oldu" manasında da kullanmışlardır. Sâbiîler ise bu ismin Mandence "sabaa" kökünden "yıkılmış- vaftiz olmuş" anlamında kullanırlar.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Âl-i İmrân 3/50, 187, 71; A'raf 7/157; Hadid 57/27; Saff 61/6; Maide 5/25, 47, 66; Bakara 2/87; Mustafa Sinanoğlu, "Hristiyanlık", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/364-368.

¹⁵⁵ Maide 5/14; Gaudel - Caspar, "Kitab-ı Mukaddes'in Tahrifi Konusunda Klasik İslâmî Kaynakların Yaklaşımı", 131-167.

¹⁵⁶ Ebû Abdillâh Muahammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibi el-Kureşi el-Medeni-Muahammed b. İshâk, *Siretü İbn İshak*, thk. Suhayl Zekkâr (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1978), 3/185.

¹⁵⁷ el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkami'l-Kur'an*, 2/139; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 247; Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 52; Şinasi Gündüz, "Sâbiilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*

Bazı rivayetler onları Yahudi ve Hristiyanlardan ayrılmış kişiler saysa da onların başlı başına eskilere dayanan bir din olduğu açıktır. Kendilerini Hz. Âdem'e dayandırmaları, Hz. Yahya tarafından vaftiz edildiklerini düşünmeleri ve bir çok dini ritüel onların eski bir din olduklarına işaret eder. Bu dinden olan fırkalardan Harran Sâbiileri yıldızlara taparken bir diğer fırka olan Mandeen Sâbiileri ilahi-aşkın bir yaratıcıya inanırlar. Kur'ân-ı Kerim'de söz edilen ve Ehl-i kitaptan olduğu düşünülen gurup da budur. Onlar: "Biz Allah'ı bilmek, ona ibadet etmek, emirlerini ve hükümlerini bilme konusunda bir aracıya muhtacız. Fakat bu aracı cismani değil ruhanî bir aracı olmalıdır." derler. Çünkü onlara göre cismani varlık bizim gibidir. Yaratıcıya yakın olamazlar. Yaratıcıya daha yakın olan ruhanî varlıktır.¹⁵⁸ Onların Zebûr okuduğunu söyleyen âlimler vardır. Sâbiiler ise ellerindeki kitabı Hz. Âdem'e dayandırırılar. Yalnız onların elinde bulunan kitap elle yazılmış bir kitaptır. Bu kitabı da yalnızca din görevlileri okuyabilmektedir. Gizli bir din oldukları için kendi içlerine kimseyi sokmamaya çalışırlar. Irak ve İran taraflarında sayıları 80.000 ile 100.000 civarındadır.¹⁵⁹

Sâbiiler hakkında bu kısa bilgiden sonra onlar hakkındaki ayetlere baktığımız zaman bunların Ehl-i kitap kapsamına dâhil olup olmadığı konusu biraz daha berraklaşmış olacaktır. Örneğin:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَاللَّصَّارِي وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

"Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiler, Sâbiiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir. Şüphesiz Allah her şeye şahittir."¹⁶⁰

Yukarıdaki ayete baktığımız zaman Sâbiiler'in kitap ehli olan iki sınıfla anıldığı görülmektedir. Yine Sâbiiller'den bahseden başka ayetlerde de onlar bu iki sınıfla beraber anılmaktadırlar. Zemahşeri (ö.538/1144)'ye göre onlar Yahudiler ve Hristiyanlar dışında meleklerle tapan bir gruptur.¹⁶¹ İmam-ı Mâtürîdî (ö.333/944)

(İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/341-344; Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2013), "s-a-b", 662.

¹⁵⁸ Eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 218.

¹⁵⁹ Gündüz vd., *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, 100; Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 53; Gündüz, "Sâbiilik", 35/341-344.

¹⁶⁰ Hac 22/17.

¹⁶¹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 1/398.

onlar hakkında sahih bir bilginin olmadığını ifade edip Mecûsîler’le Hristiyanlar veya onlarla Yahudiler arası bir din olabileceğini söyler.¹⁶² İmam-ı Azam Ebu Hanife onları Ehl-i kitaptan sayarak onlardan olan kadınlarla evlenmeyi caiz görmektedir. Çünkü Ebu Hanife (ö.150/767)’ye göre Ehl-i kitap sadece Yahudi ve Hristiyanlar değildir. Bir ilahi kitaba inanan veya bir Sahife gönderilen her topluluk Ehl-i kitaptan sayılır. Ona göre Sâbiîler de Zebûr okuyan ve yıldızlara tapmayan ilahi kitap sahibidirler. Bundan dolayı onlar Ehl-i kitaptırlar. Ebu Hanife (ö.150/767)’nin aksine İmâmeyn onları Ehl-i kitaptan saymaz. Çünkü onlara göre Sâbiîler yıldızlara tapan müşrik bir guruptur. İmam-ı Şafii (ö.204/820) ise Ehl-i kitap olan kimselerin sadece Yahudiler ve Hristiyanlar olduğunu ifade etmektedir. Sâbiîleri Ehl-i kitap kategorisine almamakta ve onların kadınlarıyla evliliğe de cevaz vermemektedir.¹⁶³ Muhammed Hamidullah *İslâm Peygamberi* adındaki eserinde onların Hz. Peygamber dönemindeki durumlarını ele almış. Onların Ehl-i kitap olup olmadığının üstünde durmadan; onların Hz. Peygamber döneminde, din olarak doğdukları Irak bölgesinde dahi ölmüş bir din olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴

2.2.4. Ehl-i Kitap Olarak Mecûsîlik

Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i kitap kategorisinde sayılıp sayılmadığı şüpheli olan diğer bir grup Mecûsîlerdir. Sâsâniler’in yönetici kadrosunda kalanlar “meci” denildiği için Mecûsî diye anılmışlardır. Avrupa’da Zerdüş adıyla anılarak Zoroastrianism veya Ahura Mazda ismi ile anılarak Mazdaizm ismi ile anılmaktadır. Ateşe kutsallık atfettiklerinden Ateşperest olarak da anılmaktadırlar.¹⁶⁵

Mecûsîlik, Zerdüş’ün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesiyle oluşan bir dindir. Bu din başlarda aşkın-ilahi bir varlık olup tüm ilahi güçleri elinde bulunduran Ahura

¹⁶² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, 1/174.

¹⁶³ Vehbe ez-Zuhayli, *Fıkhu’l-İslâmi ve Delaletuhu* (Şam: Darü’l-Fikr, 1985), 7/156.

¹⁶⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 540. Ayrıca Sâbiîlik hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mihdat Aktulga, *Düelist Dinlerde Tanrı Üzerine Bir Karşılaştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 106.

¹⁶⁵ Aktulga, *Düelist Dinlerde Tanrı Üzerine Bir Karşılaştırma*, 25; Duman, *Mecûsîlik*, 17-18; Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/279-280.

Mazda'ya inanırken daha sonra düalizm Tanrı anlayışına kaymışlardır. Onlara göre iyiliğin ve kötülüğün Tanrısı ayrı olmaktadır. İyiliğin Tanrısı Ahura Mazda iken kötülüğün Tanrısı Angra Mainyu (Ehriman)'dur. Mecûsîlik'te ateş, Ahura Mazda ile iletişime geçme yolu olup, tapınmaya layık bir varlıktır. Ellerinde Zerdüşün öğretileri olduğuna inandıkları Avesta kitabı bulunmaktadır. Bu öğretiler önceleri şifahiye daha sonra kitap haline getirilmiştir.¹⁶⁶

Kur'ân'da sadece bir yerde Mecûsîler şöyle anılmaktadır:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

*“Mümin olanlar, Yahudi olanlar, Sâbiiler, Hristiyanlar, Mecûsîler ve müşrik olanlara gelince, muhakkak ki Allah, bunlar arasında kıyamet gününde (ayrı ayrı) hükmünü verir. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”*¹⁶⁷

Bu ayette bu beş dinin bir arada bulunması bizlere acaba Mecûsîlik'te Ehl-i kitap mı? sorusunu akla getirmektedir. Fakat ulemanın çoğu Mecûsîler'in Ehl-i kitap olmadığı konusunda ittifak halindedirler. Bu ayeti kerimede beş dinin bir arada anılıp aralarında kıyamet günü hüküm verileceğini bildirilmesi hepsinin Allah'a şirk koşmasındandır. Yani hepsinin ortak özelliği Allah'a şirk koşmalarıdır. Örneğin Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğludur." dediler. Hristiyanlar ise "İsa Allah'ın oğludur." dediler.¹⁶⁸ Sâbiiler Allah dışında meleklerle tapılar. Mecûsîler Allah dışında ateş, güneş ve yıldızlara tapılar. Müşrikler ise Allah dışında putlara tapılar. Müminleri ayrı tutarak bunların bu şekilde Allah'a ortak koşmaları konusundaki hükmün Allah tarafından kıyamet günü onlara gösterileceği ifade edilmiştir.¹⁶⁹

Hz. Peygamber'den gelen bir rivayette “Onlara Ehl-i kitap gibi muamele edin” diye buyrulmaktadır. Aynı zamanda Hz. Peygamber Ebu Ubeyde'yi görevlendirerek Bahreyn Mecûsîler'inden cizye almıştır. Hz. Ömer döneminde de onlardan cizye alınmıştır. Hanefilere göre Mecûsîler Ehl-i kitaptan sayılmazlar. Zaten Hz. Peygamberden gelen “onlara Ehl-i kitap gibi muamele edin.” ifadesi de bunu göstermektedir. Eğer Ehl-i kitap olsalardı istisnai olarak ele alınıp “Onlara Ehl-

¹⁶⁶Adam, “Yahudilik”, 246; Gündüz, “Mecûsîlik”, 28/279-280..

¹⁶⁷ Hac 22/17.

¹⁶⁸ Tevbe 9/30,.

¹⁶⁹ el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkami'l-Kur'ân*, 6/79; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 538.

i kitap gibi muamele edin.” denmezdi. Hanefilere göre onlardan cizye alınır fakat kadınları ile evlenilmez ve kestikleri de yenmez. Şafilere göre Ehl-i kitap değildir. Onlar yalnızca kitap sahibi olan Yahudi ve Hristiyanları Ehl-i kitap sayarlar. Malikilere göre onlara Ehl-i kitaba yapılan muamelenin aynısı yapılır. Fakat kestikleri yenmez, kadınlarıyla evlenilmez.¹⁷⁰

Sonuç olarak Kur’ân ve sünnete baktığımız zaman Ehl-i kitap konusunda karşımızda dört din çıkmaktadır. Bu dört dinden Yahudiliğe Tevrat kitabı, Hristiyanlara İncil kitabı verildiği kesin olduğu için onların Ehl-i kitap olup olmadığı konusunda bir tartışma yoktur. Diğer iki din olan Sâbiîlik ve Mecûsîliğe gelince İslâm uleması Sâbiîlerin Ehl-i kitap olup olmadığı konusunda tartışmışlardır. Onları Ehl-i kitaptan sayanlar olduğu gibi Ehl-i kitaptan saymayanlarda vardır. Onları Ehl-i kitaptan sayanların tezi, onların Zebûr okuyan ve Allah’a inanan bir topluluk olmalarıyla beraber Kur’ân-ı Kerim’de onların Ehl-i kitap ile beraber anılmalarıdır. Ehl-i kitaptan saymayanların tezi ise onların meleklerle ve yıldızlara tapan müşrik bir grup olmalarındandır. Mecûsîler ulemanın çoğunluğu tarafından Ehl-i kitaptan sayılmamış fakat onlara Ehl-i kitap gibi muamele edilmiştir. Ehl-i kitapta olduğu gibi onlardan da cizye alınmış fakat kadınlarıyla evliliğe cevaz verilmeyip kestiklerinden de yenilmemiştir.

2.3. Sırrı Paşa’nın Ehl-i Kitap Hakkındaki Yaklaşımları

Sırrı Paşa’nın Ehl-i kitap hakkında görüşlerine baktığımız zaman onun Ehl-i sünnet’in kabul ettiği çizgiyi takip ettiğini görürüz. Ele adlıığımız eserlerine baktığımızda Yahudi ve Hristiyanları Ehl-i kitap olarak saymaktadır. Sâbiîlik ve Mecûsîlik hakkında ise herhangi bir ifadesine rastlamadık.¹⁷¹

O, Ehl-i kitab’ın kendilerine apaçık hakikatler gösterilmelerine rağmen Hz. Peygamber’in nübüvvetini tanımamalarını garipsin. Çünkü O, Tevrat’ta ve İncil’de Hz. Peygamberin geleceğine dair ayetlerin var olduğunu ifade eder. O, Mevlana’ya

¹⁷⁰ el-Buhârî, "Kütübü'l-Cizye", 3157; Ebu Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebi Âmir el-Abahi el-Yemeni-Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, çev. Ahmet Muhtar Büyükçınar vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 2/68; Ebu Muhammed Muvafukkuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *El-Muğni Muhtasarı*, haz. Hamed b. Abdülaziz b. Hammad (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2015), 2/342, 400.

¹⁷¹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 12-13, 37.

ait olan bir şiiri ele alarak onların Hz. Peygamber'in her halini bildiklerini ifade etmiştir. Söz konusu şiirde Mevlana Celalettin Rumi şöyle demektedir:

بودُ در انجیل نام مصطفیٰ * * آن سر پیغمبران بحر صفا

Peygamberlerin başı, sefa denizini adı olan Mustafa İncil'de vardı

بودُ ذکر حلیه‌ها و شکل او * * بود ذکر غزو و صوم و اکل او

Onun dış özelliklerini ve görünüşünü de, savaşında, oruç tutmasından ve yemeğine dair de bahsediyordu.¹⁷²

Sırrı Paşa'nın Ehl-i kitap ile ilgili ele aldığı bir diğer konu onların müşriklere benzemesidir. O, Yahudi ve Hıristiyanların müşriklere benzediğini, bunun Kur'ân-ı Kerim tarafından bildirildiğini ifade eder. “*Hıristiyanlar İsa Allah'ın oğludur. Yahudiler ise Üzeyir Allah'ın oğludur.*”¹⁷³ ayetini ele alan Sırrı Paşa, bu ayetlerde işaret edildiği üzere onların şirke düştüğünü beyan eder. Onların rabbimiz Allah'tır sözleri onların şirke girmediğine delil olmadığını, zaten Allah'a ortak koşmaları onların dillerinin ne söylediğini ehemmiyetsiz kıldığını belirtir. Çünkü müşrik Araplar da “Rabbimiz Allah'tır.” dedikten sonra putlara tapıyorlardı.¹⁷⁴ Ehl-i kitab'ın Müşriklere benzeyen yönleri olmasına rağmen genel olarak ulema onları Müşriklerden ayrı tutmuşlardır. Çünkü Kur'ân-ı Kerim onları bu şekilde ayırmıştır.¹⁷⁵ Onların yiyeceklerinin helal olduğunu, kadınlarıyla evlenilebileceğini bildirmiştir. Hz. Peygamber'de onlarla yaptığı anlaşmalarla dinlerini özgürce yaşamalarını sağlamış, can ve mal güvenliklerini karşılamıştır.¹⁷⁶

Aynı zamanda o, Ehl-i kitab'ın kitaplarını tahrif etmelerinin de eleştirir. Bunun çok garip olduğunu ifade eder. Çünkü Ehl-i kitab kendi elleriyle yazdıkları Allah'ın indirdiği ile değiştirerek “bu Allah'ın kitabıdır.” derler. Onların Allah'tan gelen kitapları kendi hevâlarına göre değiştirdiklerini ifade eden Sırrı Paşa, Söz konusu metinlerdeki isimleri dahi kendi dillerine çevirirken değiştirebildiklerini söyler. Yine onların metinlerdeki manaları da kendi anlayışlarına göre

¹⁷² Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 98.

¹⁷³ Tevbe 9/30.

¹⁷⁴ Sırrı Paşa, *Ahsenü'l Kasas*, 337.

¹⁷⁵ Recep Önal, “İmam Mâtürîdî'ye Göre Ehl-i Kitap'la İlişkilerin Dinî Temelleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Eylül 2015), 516-541.

¹⁷⁶ Gündüz vd., *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, 13.

değiştirdiklerini ifade eder.¹⁷⁷ Muhammed Abduh (1849-1905)'ta onların kelimelere anlamları dışında bir anlam katarak tahrif ettiklerini söyler.¹⁷⁸

Sırrı Paşa Ehl-i kitap'la ilgili olarak İslam hukukunda ele alınan temel konularla ilgili herhangi bir görüş belirtmez. Ehl-i kitap'la evlenilmesi veya kestiklerinden yenmesi gibi konulara değinmez. Çünkü onun yaşadığı dönem açısında bu gibi konulardan çok Ehl-i kitap'ın itikadi görüşlerinin ön plana çıkması Sırrı Paşa'yı bu alanlara sevk etmiştir. O, Hıristiyanlığı ele alırken Hz. İsa'nın tabiatı başta olmak üzere Hıristiyanlıkta öne çıkan belli başlı konuları ele alırken; Yahudilikte ise onların iman bakımından durumlarına ve arz-ı mev'ûd konusuna değinir.

---

¹⁷⁷ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 37-39.

¹⁷⁸ Muammer Esen, "Kur'an'ın Ehl-i Kitap'a Bakışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (Nisan 2010), 93-110.

İKİNCİ BÖLÜM

SIRRI PAŞA'DA YAHUDİLİK VE HRİSTİYANLIK

1. Yahudilik

1.1. Genel Olarak Yahudilik

Yahudilik şeriat sahibi en eski dinlerdendir. Onlara göre tek şeriat Yahudi şeriatıdır. Bu da Hz. Musa ile başlamış ve onunla bitmiştir. Ondan önce şeriat yerine akli sınırlamalar ve kurallar ile maslahata dayanan hükümler vardı. Herhangi bir şeriat yoktu. Onlar neshi¹⁷⁹ kabul etmediklerinden dolayı şeriatların nesh edilmeyeceğini de söylerler.¹⁸⁰ Bundan dolayı kendilerine gönderilen peygamberlere iman etmez ve getirdikleri şeriatlara tabi olmazlar. Aksine onlar peygamberlere tuzak kuran kimselerdir. Hz. İsa'nın getirdiklerine iman etmeyip onun çarpmıha gerilmesine sebep olurlar. Hz. Peygamber'in davetine icabet etmeyip türlü türlü ihanetler ve tuzaklarla canına kastetmeye çalışırlar.¹⁸¹

Yukarıda Ehl-i kitap kavramının Yahudileri kapsadığını ifade etmiştik. Şimdi ise Yahudilerin genel özellikleri ile beraber Sırrı Paşa'nın onlara bakışını ele almaya çalışacağız. Ehl-i kitap olarak Yahudilerden bahsetmek için öncelikli olarak onları iyice tanımak gerekmektedir. Bundan dolayı Yahudi kavramı ve tarihinden kısaca bahsetmek istiyoruz.

Tarih boyunca Yahudilere birçok isim verilmiştir. Bunlar başlıca İsrailoğulları, Yahudilik, İbrânî ve Musevilik gibi isimlerdir. Bu isimlerin nerden geldiği ise bu sahada çalışma yapan çoğu araştırmacının dikkatini çekmiştir. Tezimizle ilişkili olduğu üzere Sırrı Paşa, bu kavramlardan sadece İsrail kelimesine

---

¹⁷⁹ Nesih, sözlükte ortadan kaldırmak, ilga etmek, yok etmek, yazmak ve bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarmak demektir. Terim olarak ise “şer’î bir hükmü bir başka şer’î delille kaldırmak ya da mukaddem tarihli bir nassın hükmünü, muahhar tarihli bir nas ile değiştirmek” demektir. Bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: IFAY, 2009), 232-234.

¹⁸⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 202; Kesler, *Kur’ân-ı Kerim’de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 16; Ayğan, *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi*, 183, 202.

¹⁸¹ Zeynelâbidin Rahnuma, *Hz. Peygamber*, çev. Cemil Sönmez - Hayati Aydın (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 532-533; Turan, “Hz. Peygamber’in Tevrat’ta Müjdelmesi”, 182.

değirmiştir.¹⁸² Bunun dışında kalan kavramlara ise değinmediğine ulaştık. Fakat biz bu kelimelerin de detaylı bir şekilde tetkik edip tezimizde yazmayı uygun bulduk. Çünkü bunların ne kast ettiğini bilmemiz çalışmamızın amacına uygun olacağını düşünüyoruz.

İsrail kelimesini etimolojik olarak incelediğimiz zaman bu kelimenin “gece yolculuk yapmak” ve “Allah’ın seçkin kulu” gibi anlamlara geldiğini görürüz. Allah’ın seçkin kulu ifadesi Hz. Yakup için kullanılmış olup, bu kelime aynı zamanda Hz. Yakup’un lakabıdır.¹⁸³ Tevrat’a göre Hz. Yakup bu ismi Tanrı ile güreşerek kazanmıştır.¹⁸⁴ Kur’ân-ı Kerim’de de bu ifade Hz. Yakup ve soyu için kullanılmıştır.¹⁸⁵ “İsrailoğulları” kavramı ise “Yakupoğulları” anlamına gelmektedir. Kur’ân’da Beni İsrail terkibi Hz. Yakup’un soyu, Hz. Musa’nın kavmi, Hz. İsa’nın kavmi, birinci ve ikinci mabet dönemi Yahudileri ve Arap Yarımadasında kalan Yahudiler için de kullanılmıştır.¹⁸⁶

Sırrı Paşa ise İsrail kelimesinin Arapça “İsra (yürütmek)” ve İbranice “İl (Allah’ın kulu)” kelimelerinin bir araya gelmesiyle elde edildiğini ifade eder. Bundan dolayı Hz. Yakup ve oğullarına İsrailoğulları dendiğini belirtir. Bu terkipten “yürüten Allah’ın kulu”, “yürüyen Allah’ın kulu” veya “Allah için yürüyen kul” gibi manalar çıksa da Sırrı Paşa böyle bir ifade kullanmamaktadır. Anladığımız kadarıyla müellifin buradaki gayesi Hz. Yusuf’un soyunu okuyucuya göstermek ve Yahudilerin nesep olarak dayandığı kişileri belirtmektir. Çünkü bundan önce Hz. İbrahim ve Hz. İshak’tan bahsettikten sonra Hz. Yakup’tan bahseder. Bu da onun bu gayesini bizlere gösterir. Bir diğer hususta Sırrı Paşa Yahudilerin Hz. İshak’ın kurban edilme olayını eleştirmesidir. O, söz konusu kurban edilme olayının muhatabının Hz. İshak değil Hz. İsmail olduğunu, Kur’ân ayetlerinin de buna işaret ettiğini belirtir.¹⁸⁷

Yahudilik kelimesine ise kavramsal olarak baktığımızda, bu kelimenin kaynağı hususunda farklı yaklaşımlar olduğunu görüyoruz. Bir görüşe göre

---

¹⁸² Sırrı Paşa, *Ahsenü'l Kasas*, 42.

¹⁸³ Yar.21:32; ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 1/358; Kesler, *Kur’ân-ı Kerim’de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 27; İbn Manzûr, “Yakub” 1/623.

¹⁸⁴ Ömer Faruk Kahraman, “Ya’kub”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/274-276.

¹⁸⁵ Âl-i İmran 3/93.

¹⁸⁶ Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 46-47.

¹⁸⁷ Sırrı Paşa, *Ahsenü'l Kasas*, 42-45.

Yahudilik “يهود/هاد” (hâde/yehûdu) kökünden gelip “tövbe etti, geri döndü” manalarına gelmektedir.¹⁸⁸ Onlara bu kelimenin nispet edilmesinin sebebi Hz. Musa’ya ihanet etmeleri ve buzağıya tapmaları sonucu tövbe etmelerinden dolayı olmuştur.¹⁸⁹ Yahudiler, Firavunun zulmünden kurtarıldıktan sonra Hz. Musa Tur dağına Allah ile konuşmak için çıkmıştı. Geri döndüğünde kavmini buzağıya taparken bulmuş ve buna çok hiddetlenmişti. Onlarda yaptıklarının yanlış olduğunu anlamış ve pişman olup Allah’a tövbe etmişlerdir.¹⁹⁰ Bir diğer olay ise onların Hz. Musa’dan “Allah’ı açıkça göstermeden sana inanmayacağız.” demeleri ve bundan dolayı onlara yıldırım çarpmasıdır. Yıldırımı gören İsrailoğulları bunun sonucunda tövbe etmişlerdir. İşte bu “يهود/هاد” (hâde/yehûdu) yani “tövbe etti”, “Yahudi oldu” anlamında gelen bu ifade onlara isim olarak kullanılmıştır.¹⁹¹ Söz konusu olayın geçtiği ayete baktığımız zaman onlara verilen nimetlerden sonra Hz. Musa’ya inanmadıklarını görürüz. Onların Allah’ı açıkça görmek istemeleri ise Kur’ân’da şöyle geçmektedir.

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذْنَاكُم بِالصَّاعِقَةِ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

“Ya Musa! Allah’ı açıkça görmedikçe sana inanmayacağız.’ demiştiniz de gözleriniz göre göre size yıldırım çaktı.”¹⁹²

Onların verilen nimetlere karşı daha çok nankörlük etmeleri ilahi ikaza neden olmuş bunun ardından tövbe etmişlerdir. Kur’ân-ı Kerim’de onların tövbe etmesi “لنا هدنا اليك” “biz sana tövbe ettik, sana döndük” şeklinde de geçmektedir.¹⁹³ Yahudilerin tövbesinden bahsedildiği yerlerde هاد/يهود (hâde/yehûdu) kelimesinin kullanılması onlara verilen bu ismin buradan geldiği konusunda kanaatleri güçlendirmiştir. Bundan dolayı bunlar “tövbe edenler” manasında Yahudi ismi ile anılmışlardır.

Bir başka görüşe göre ise Hz. Yakup’un on iki oğlundan dördüncü oğlu Yehuda’ya nispetle bu isim verilmiştir. Bu ismin anlamı Yahudilere göre “övgü” demektir. Hz. Yakup’un 12 oğlu arasında en geniş kabileye sahip olan kişi buydu. Aynı zamanda Hz. Süleyman ve Hz. Davud bu kabiledendiler. Hz. Yakup’un

¹⁸⁸ İbn Manzûr, “hâde”, 3/439; Râgıb el-İsfahânî, "h-v-d-e", 846-847; Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân Tercümesi*, 2/90; eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 201.

¹⁸⁹ el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkami'l-Kur’ân*, 2/137.

¹⁹⁰ A’raf 7/149.

¹⁹¹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/1998-2000; Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 39.

¹⁹² Bakara 2/55.

¹⁹³ A’raf 7/156.

oğullarından ilk tövbe edip Allah'ı yücelten kişi budur. Aynı zamanda Hz. Yusuf'un öldürülmesine engel olup onun kuyuya atılmasını sağlayan da bu kişidir.¹⁹⁴ İskenderiyeli Yahudi filozof Philo Hz. Yakup'un 4. oğlunun övgüye layık ve kutsal manasında "Yehuda" isminin verildiğini söyler. Bundan dolayı Yahudilik ise "Tanrıyı öven zihindir." diye belirtir.¹⁹⁵

Bir diğer görüş ise Yahudilere bu ismin verilmesinin sebebi Hz. Peygamber'e sırt dönmeleri ve davetine icabet etmemeleridir. Bu görüş çok isabetli olmamakla beraber peygamberlerine sırt çevirmeleri açısından doğru olabilir. Fakat bu bakış açısının Hz. Peygamber için pek isabetli değildir. Çünkü Yahudilik kelimesi risâlet'ten önce de Arabistan yarımadasında kullanılıyordu.¹⁹⁶

Yahudiler için kullanılan bir diğer isim ise İbrani kelimesidir. Bu kelimenin kaynağı hakkında farklı görüşler bulunur. Bu görüşleri şöyle ifade edebiliriz:

İbrani kelimesi Fırat veya Ürdün nehrinin öbür tarafından gelen manasına gelir. Bundan dolayı "Fırat'ın öbür tarafından gelenler" yani "İbraniler" diye anılmışlardır. Çünkü bu sözcük "öte tarafın adamları" anlamına gelen "عبر" (a-b-r) kelimesinden gelmektedir. Yahudilerin menşei Keldânîler'in Ur şehrine dayandığından ve buranın Kenanlılara göre nehrin diğer tarafında kalmasından dolayı oradan gelenlere bu isim verilmiştir.

Başka bir görüşe göre ise bu isim Hz. Nuh'un torunlarından Eber'e nispet edilmesidir. Çünkü bu düşünceye göre Hz. İbrahim Hz. Nuh'un Eber adındaki oğlunun soyundan gelmektedir. Bundan dolayı Eber'in soyuna mensup olanlar anlamında İbrani olarak anılmışlardır.

Bir başka görüşte ise Hz. İbrahim'e nispet edilmeleri dolayısıyla bu ismi almış olmalarıdır. Saydıklarımız arasında en kuvvetli seçenek budur. Çünkü Yahudiler de kendilerini Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'a dayandırırılar.¹⁹⁷

Musevilik ise Hz. Musa'ya nispet olunmaları üzerine kendilerine verilmiş bir isimdir. Musevilik kelimesi "Musa'nın şeriatına bağlı", "Musa'nın dinine bağlı"

¹⁹⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 5/10; el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkami'l-Kur'ân*, 2/137.

¹⁹⁵ Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 29-30; Salime Leyla Gürkan, "Yahudi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/182-184.

¹⁹⁶ Gürkan vd., *Kur'ân'da Yahudiler*, 56; Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 29.

¹⁹⁷ Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 28.

kişiler anlamına gelmektedir. Yahudi, İsrail ve İbrani kelimeleri bir şahsa bağlı olmayı ve bir nesebi ifade ederken; Musevilik bir dini ifade eder¹⁹⁸

Yukarıda Yahudi kelimesini menşei ve bu kelimenin müradifi olarak kullanılan sözcükleri açıkladık. Şimdi Yahudi tarihinden kısaca bahsetmek istiyoruz. Yahudilerin tarihte ilk çıkış yerleri Keldânîlere ait Ur şehri olarak bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de geçen dört kitaptan ikisi olan Tevrat ve Zebûr onlara gönderilmiştir. Hz. İbrahim'e suhuf verildiği rivayet olunduysa da bu genel itibari ile kitap kapsamına alınmamıştır.¹⁹⁹ Kendilerine gönderilen bilinen ilk peygamber Hz. İbrahim'dir. Yukarıda açıkladığımız üzere İbrani lafzı da Hz. İbrahim'e nispet olduğundan kendilerine verilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de genel olarak bakıldığında onların soyunu Hz. İbrahim'e dayandırır. Hz. İbrahim gönderildiği toplumda müşriklerle mücadele içerisine girmiş ve ateşe atılmıştır. Allah'ın izniyle ateşte yanmayan Hz. İbrahim, ailesini alıp önce Harran'a sonra Kenan'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Kendisinin önce İsmail sonra İshak adından oğulları olmuş ve soyu bu şekilde devam etmiştir. Hz. İshak'ın oğlu Hz. Yakup'un 12 tane oğlu olmuş ve bunlar Hz. Yusuf döneminde Mısıra gitmişlerdir.²⁰⁰ Yahudiler Hz. Yusuf'un Mısırda yönetici olmasından sonra Mısıra yerleşmiş ve burada uzun yıllar refah içerisinde bir hayat sürmüşlerdir. Mısırda yöneticilere asilik etmeleri üzerine köleleştirilmiş ve uzun yıllar burada köle olarak yaşamışlardır. Orada çokça zulüm görmeleri akabinde Allah tarafından Mısırdan çıkarılmışlardır.²⁰¹ Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de şöyle geçmektedir:

وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ

“Hatırlayın! Sizi, Firavun taraftarlarından kurtardık. Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar. Erkek çocuklarınızı kesiyorlar kız çocuklarınızı

¹⁹⁸ Bu kavramın ırktan çok Hz. Musa'ya indirilen dini ifade etmesinden dolayı İslâm tarihinde Yahudilerin bu isimle anıldığını görürüz. Salime Leyla Gürkan, “Yahudilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 187-197.

¹⁹⁹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/376.

²⁰⁰ Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 17,19-20.; Gürkan vd., *Kur'ân'da Yahudiler*, 159.

²⁰¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 457.

*ise hayatta bırakıyorlardı. Aslında o size reva görülenlerde Rabbinizden size büyük bir imtihan vardır.”*²⁰²

Mısırda bir müddet kaldıktan sonra Allah onlara Hz. Musa’yı göndermiş ve onları buradan kurtarmış, Filistin topraklarına götürmüştür. Hz. Musa’nın onlarla imtihanı çok çetin olmuş, kendileri Kızıl Denizi geçtikten sonra Hz. Musa’ya inanmaktan vazgeçip buzağıya tapmışlardır.²⁰³ Hz. Musa Tur dağına Allah ile görüşmeye gittikten sonra onlara Tevrat ile gelmiş fakat onları buzağıya taparken görmüş ve buna çok hiddetlenmişti. “*Ey Rabbim beni ve kardeşimi başıyla bizi merhametine gark eyle, sen merhametlilerin en merhametlisin*”²⁰⁴ duasıyla Rabbinden kavmi adına af dilemiştir. Yahudiler, ilahi azabı gördükten sonra tövbe etmişlerdir. Fakat bu onların 40 yıl boyunca çölde gezdirilmelerine sebep olmuştur. Yahudiler birçok kez ilahi azap ile karşılaşmalarına rağmen bu nankörlüklerine devam etmişlerdir. Hz. Musa onların Kutsal topraklara girmelerini istediğinde “*sen ve Rabbin gidin savaşın biz burada oturacağız.*”²⁰⁵ diyerek bu nankörlüklerini bir kez daha ortaya koymuşlardır.²⁰⁶

Filistin’e Yuşa b. Nun önderliğinde girdikten sonra Yahudiler tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Yuşa b. Nun Filistin topraklarını 12 Yahudi kabilesi arasında pay etmiş ve Yahudi tarihinde Hâkimler Dönemi diye bir dönem başlamıştır. 4 asır süren bu dönem Yahudiler açısından çok önemli bir dönemdir. Hâkimler Döneminde kutsal topraklar Hz. Davut’la beraber fethedilmiş ve Krallar Devri başlamıştır. Sırsıyla Tâlut, Hz. Davut ve Hz. Süleyman kral olmuşlardır. Hz. Süleyman başa geçmesiyle büyük bir mabet inşa edilmiş ve bu aynı zamanda I. Mabet Dönemi olarak tarihe geçmiştir. Hz. Süleyman döneminde askere gitmeme, iç karışıklık çıkarma, vergi ödememe, başkaldırma gibi isyanların içine giren Yahudiler Hz.

---

²⁰² Bakara 2/49.

²⁰³ İsrailoğulları uzun bir müddet Mısır’da kaldıklarından Mısırlıların dinlerinden etkilenmişlerdi. Mısırlılar Putperest bir topluluktu. Onların içinde buzağıya tabanlarda vardı. Bu inançların etkisinden kurtulamayan İsrailoğulları, Mısır’dan çıktıkları anda putlara tapmaya başlamışlardır. Kendilerine Putperestlerin sahip olduğu bir ilah istemiş, onun yerini doldurmak için ise buzağıyı yapıp tapmışlardır. Hz. Musa da bu işlerin kendilerini helak edeceğini bildirmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de “...onlara buzağı sevgisi içirildi” (Bakara 2/93) demektedir. Yine Hz. Musa’nın onlardan bir buzağı kesmelerini istemesi de onların bu inançlarını yıkmaya yöneliktir. Tabbara, *Kur’ân Açısından Yahudi Menşe’i ve Karakteri*, 257-263.

²⁰⁴ A’râf 7/151.

²⁰⁵ Maide 5/24.

²⁰⁶ Tabbara, *Kur’ân Açısından Yahudi Menşe’i ve Karakteri*, 262-263; Gürkan vd., *Kur’ân’da Yahudiler*, 210.

Süleyman'ın vefatından sonra dağılmışlardır.²⁰⁷ Güneyde Yahuda krallığı kuzeyde İsrail krallığı olarak ikiye ayrılmalarından sonra Babil kralı Bahtunnasır tarafından kutsal topraklar işgal edilmiş ve tüm Yahudiler Babil'e sürgün edilmiştir. Bahtunnasır kutsal mâbedi yıkarak Yahudilere ait her şeyi yağmalamıştır. Bu sürgün I. Mabet Dönemini bitirmiştir. Bir müddet sonra Farslıların Babilleri yenmesiyle II. Mabet dönemi başlamıştır.²⁰⁸

Farslıların Babilleri yenmesi üzerine Fars Kralı onların Kutsal topraklara dönüp mâbedi inşa etmelerine izin vermiştir. M.Ö. 444-398 yıllarını kapsayan bu dönem de Yahudiler yeniden teşkilatlanmış ve Yahudi inancına ait ritüeller bu dönem de şekillenmeye başlamıştır. Yahudilerce Hz. Musa'dan sonra Yahudiliğin ikinci kurucusu sayılan Ezra²⁰⁹ bu devirde yaşamış ve Yahudi inancına ait yeni düzenlemeler getirmiştir.²¹⁰ Tevrat'ın yeniden uygulanması için girişimler başlatmış, Mısırdan çıkışı milli bayram olmaktan çıkarmış yerine Babil'den çıkışı milli bayram olarak değiştirmiştir. Yahudiliğin milli bir inanç olması yönünde çalışmalar yapan ve günümüz Yahudiliğinin temellerini atan bu kişidir. Yahudiliği ırka dair bir din haline getirmiştir. Yahudi olmayanlarla evliliğe son vermiş yabancı eşlerle yabancı çocukları toplumdaki uzaklaştırmıştır.²¹¹

Farslıların hâkimiyetinde bir müddet yaşayan Yahudiler, Büyük İskender'in Farslıları yenmesi üzerine Yahudilerin II. Sürgünü başlamış ve dünyanın her yerine dağılmışlardır. Büyük İskender'in ölümünden sonra krallığı komutanları arasında bölünmüş ve bir müddet sonra yıkılmıştır. Roma yönetiminde Yahudilerin mâbedi yıkılmış ve Yahudiler günümüze gelene kadar sosyal bütünlüklerini kaybetmişlerdir.

Yahudiler toplumsal olarak bir millet olmayı başarsalar da buldukları bölgelerde çok tutunamamışlardır. Tarih boyunca nankörlüklerinden dolayı içinde

²⁰⁷ Gürkan vd., *Kur'ân'da Yahudiler*, 263.

²⁰⁸ Adam, "Yahudilik", 73-74; Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 21-23.

²⁰⁹ Yahudi tarihinde önemli biri olan bu kişi İslâm âlimlerin çoğunluğuna göre Üzeyr (as)'dır. Kur'ân-ı Kerim'de sadece bir yerde geçen bu ismin peygamber olup olmadığı ise tartışma konusudur. İbn Abbas onun peygamberliğini bilinemeyeceğini söylese de İbn Ebi Hatim kendisinden Allah'ın peygamberi diye söz eder. Bu kişinin Üzeyr (a.s) olmadığını Hz. Musa'nın dinin bozduğunu söyleyenlerde vardır. Bkz. Baki Adam, "Üzeyr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/401-402.

²¹⁰ Sırrı Paşa Yahudilerin "Üzeyr Allah'ın oğludur" diyerek şirke düştüklerini ifade eder. Onların Üzeyr (a.s) ile şirke düşmelerini, Müşriklerin puta tapmasına benzetir. Sırrı Paşa, *Ahsenü'l Kasas*, 337.

²¹¹ Kaplan, *Kelâm Açısından Tahrîf ve Kutsal Kitapların Mevsukiyeti Meselesi*, 101; Gürkan vd., *Kur'ân'da Yahudiler*, 266; Adam, "Yahudilik", 74; Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 359-360.

buldukları siyasi yönetimlere karşı çıkmışlardır. Nitekim nimetlerin üzerlerine gökten yağdı zamanlarda dahi bu nimetlere saygısızlık yapmaktan vazgeçmemiş onları değersizlerle değiştirmeye kalkmışlardır.²¹² Farsıların yönetiminde özgür bir hayat yaşamalarına rağmen onlar aleyhinde Büyük İskender'e casusluk etmişlerdir.²¹³ Bunlar gibi birçok örnek bulmak mümkündür.

Sırrı Paşa'nın eserlerini incelediğimiz zaman çalışmalarında Yahudilere çok az yer verdiğini gözlemlemekteyiz. Çünkü O bulunduğu bölgeler itibariyle Yahudilerden uzakta yaşadığı için onlarla karşılaşmamış ve bundan dolayı da eserlerinde bunlara yönelik bir eleştiride de çok bulunmamıştır. Sırrı Paşa onlar hakkında arz-ı mev'üd kavramını ele alır.

1.2. Arz-ı Mev'üd

Kelime olarak “vadedilen toprak” manasına gelen bu kavram Allah'ın Hz. İbrahim ve soyundan gelenlere vadettiği yerler anlamına gelmektedir. Sınırları belli olmayan bu yerler hakkında Kutsal Kitapta birçok ifade geçmektedir. Bu kavram aslında “ahit” kavramı ile birlikte geçen bir kavramdır. Çünkü ilk ahit Hz. İbrahim'den alındığı gibi arz- mev'üd konusunun ilk muhatabı da Hz. İbrahim olmuştur. Tevrat'ta Hz. İbrahim ile yapılan ahit sonucu ona Kenan diyarının verildiğine değinilmiştir.²¹⁴ Hz. İbrahim ev halkı ile buraya yerleşmiş burası Yahudilere vadedilen ilk kutsal topraklar olmuştur. Görüldüğü üzere Tevrat'ta arz-ı mev'üd kavramı Hz. İbrahim ve soyu için kullanılmasına rağmen onlar bu toprakların sadece Hz. İshak ve soyuna ait olduğunu, Hz. İsmail'in soyuna ait olmadığını ifade etmişlerdir. Yahudilere gönderilen peygamberlerle birlikte arz-ı mev'üd alanı da yeni ahitlerle genişlemiştir. Örneğin Hz. İshak ve Hz. Yakup'la yapılan ahit sonucu soylarının kum taneleri kadar olacağı ve doğu-batı, kuzey-güney tüm alanların onlara verileceği bildirilmiştir. Hz. Musa ile yapılan ahit sonucu ise ona ayağının bastığı her yerin vadedileceği bildirilmiştir.²¹⁵ Şarta bağlı olarak

²¹² Bakara 2/61.

²¹³ Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 24.

²¹⁴ Küçük, “Yahudilikte Arz-ı Mev'üd Anlayışının Boyutları”, 102-103; Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 71; Yar.12:1-20; 15:8.

²¹⁵ Gürkan vd., *Kur'an'da Yahudiler*, 73, 144; Yas.11:24; Yar.25:11.

gerçekleştirilen bu vaatler Yahudilerin ahitlerine sahip çıkmaları sonucu onların olacağına değinilmiştir. Fakat Yahudiler vaatlerine sahip çıkmamışlardır. Hz. Musa onlara bu vadedilen topraklara girmelerini söylediye de onlar: “*Orada zorba bir kavim var. Onlar orada oldukları sürece biz gitmeyiz, eğer oradan çıkarlarsa elbette oraya gireriz.*”²¹⁶ diyerek Hz. Musa’ya karşı çıkmışlardır. Çölde kendilerine verilen onca nimete karşı buzağıya tapmışlar.

Kur’ân-ı Kerim’de arz-ı mev’ûd kavramı geçmemekle birlikte Hz. İbrahim ve Hz. Lut için “berekatli toprak”, Hz. Musa için “arz-ı mukaddes” kavramı kullanılmıştır.²¹⁷ Kendinden önceki kitapları tasdiklemek için gönderilen Kur’ân-ı Kerim buraların bir ırka ait değil Allah’ın salih kullarına ait olacağını bildirmiştir.²¹⁸ Ulema bu ayetleri tefsir ederken arz-ı mev’ûd’dan kastedilen yerlerin çoğunlukla Filistin ve çevresi olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Örneğin İmam-ı Mâtürîdî (ö.33/944) bu kavramdan kasıt Mescid-i Aksâ olduğunu ifade eder. Çünkü İsrâ suresinde “*çevresini mübarek kıldığımız*”²¹⁹ ifadesi burası için kullanılmıştır.²²⁰ Taberi (ö.310/923) buranın neresi olduğu kesin olarak bilinemeyeceğini, buranın Fırat ve Ariş kasabası civarı olduğunda ittifak varsa da tam olarak neresi olduğu belli olmadığını beyan eder.²²¹ Zemahşeri (ö.538/1144) ise buranın Beytülmakdis olduğunu söyler. Oranın ulema tarafından Şam, Filistin, Lübnan ve Ürdün olabileceğini söylendiğini; buraların olması da ihtimal dâhilinde olduğunu ifade etmiştir.²²²

Sırrı Paşa arz-ı mev’ûd hakkında nitel bir bilgi vermemekle beraber; buraların kutsiyetinden bahsederken Mescid-i Aksânın tahrip edilmesinin vahşetin bir sonucu olduğunu söylemektedir. Söz konusu bu vahşetlerin çoğunun bilgisizlikten ve kindarlıktan kaynaklandığına değindikten sonra bunlara I. Haçlı seferini örnek olarak gösterir.²²³ “*Çevresini mübarek kıldığımız*”²²⁴ olarak Kur’ân’da yer alan Mescid-i

²¹⁶ Gündüz vd., *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap*, 151; Maide 5/22.

²¹⁷ Enbiya 21/71; Maide 5/21.

²¹⁸ Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 70-72.

²¹⁹ İsrâ 17/1.

²²⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, 4/200.

²²¹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, 3/253.

²²² ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/406.

²²³ I. Haçlı seferi özellikle Bizans imparatoru I. Aleksios’un Filistin bölgesinde gücünü kaybetmesi ve buralara asker göndermesinin imkânsızlığından dolayı başlatılmıştır. İmparator I. Aleksios Hristiyan dininde nüfuz sahibi olan kişilerden alınan toprakların kendilerine verileceği konusunda anlaşarak onların bu seferi başlatmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Fatımiler ile Bizans arasındaki yazışmalarda görüldüğü üzere bu bölgede Sünni bir güç olan Selçuklunun gücünü kırmaya yönelik olarak bu

Aksâ mahremiyeti icabı üzüntünün, kederin ve gamın olamayacağı yer iken bilgisizlik ve kindarlıktan dolayı bu yerler tarih boyunca zaman zaman kan ve gözyaşının merkezi olmuştur. Sırrı Paşa'nın Mescid-i Aksâ'yı kan ve gözyaşının merkezi haline getirenlerle ilişkilendirdiği tespit gayet isabetlidir.²²⁵ Çünkü 11.-12. yy'ler da Hristiyan din adamlarının halkın cehaletini kullanarak kindar bir şekilde Kudüs ve çevresini tahrip etmeleri için gönderdikleri Haçlı gruplarının çocuk, kadın, yaşlı demeden herkesi kılıçtan geçirmelerinin en büyük nedeni cehalet ve kindarlıktı. Günümüze geldiğimizde aynı şeylerle tekrar yaşanmaktadır. Bu seferde Yahudi din adamları ve yöneticileri aynı cehalet ve kindarlıkla buraları kan ve gözyaşının merkezi haline getirmişlerdir. Onların arz-ı mev'ûd ile ilgili inançları dünya ve insanlık için kan ve gözyaşından başka bir şey getirmemiştir. Söz konusu bu yerlerin kutsiyetinden dolayı huzur ve barışın merkezi olması gerekirken maalesef şuan insanlık adına utanç duyulacak bir vaziyetin içinde bulunmaktadır.

2. Hristiyanlık

2.1. Genel Olarak Hristiyanlık

Hristiyanlık doğuşundan günümüze kadar gelişmekte olan en büyük dünya dinlerindedir. İlk ortaya çıktığında tevhid esaslı bir din iken sonradan çeşitli eklemelerle üçlü tanrı anlayışına kayan bu din, sahip olduğu ilahi kitap sebebiyle Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i kitap olarak anılmaktadır.²²⁶

Sırrı Paşa Hristiyanlığı *Nurü'l-Hüda li-meni'stehdâ* adlı eserinde tebliğ ve irşat faaliyeti ekseninden ele alır. Çünkü yaşadığı dönemde misyonerlerin Hristiyanlığı yayma çalışmaları ve bunu yaparken Avrupa devletlerinin desteğini alarak İslâmiyet'i kötümeleri onu böyle bir yola sevk etmiştir. O bu çalışmasındaki amacının insanları dine çekmek olmadığını fakat İslâmiyet hakkındaki yanlışların

---

seferler başlatılmıştır. Sonuç olarak birçok can kaybına yol açan bu seferleri İslâm'ın Anadolu'ya engel olamamıştır. Bkz. Zehra Odabaşı, "Müslümanların Gözünde I. Haçlı Seferi ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması", *Akademik İncelemeler Dergisi* 13/1 (Mart 2018), 325-329.

²²⁴ İsra 17/1.

²²⁵ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehdâ* (Kemal Salih Sel koll., 604), 6-7.

²²⁶ Bakara 2/105; Gündüz vd., *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, 24.

düzeltilmesi ve Hristiyanlığın hakikatinin halka öğretilmesi için böyle bir çalışma yaptığını ifade eder. Ona göre misyonerlerin yanlış İslâm anlayışlarına karşı Müslümanların Hristiyanlığı bilmeleri gereklidir. Aksi takdirde tarihte görüldüğü gibi Müslümanlar onların bu inançlarına kayabilirler.²²⁷

Bu kısa bilgilendirmeden sonra konunun iyi anlaşılması için Hristiyanlık kavramı ve Hristiyanlık tarihi hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. Hristiyanlık sözcüğü Yunancada “Christianos” olarak kullanılıp “Christos yanlısı” anlamına gelmektedir. “Christos” kelimesi İbranice de “kutsal yağ sürülmüş, yağlanmış” anlamına gelen Maşi’ah kelimesini ifade eder. Yani bu anlama göre Hristiyan demek “Maşi’ah yanlısı” veya “kutsal yağ sürülmüş” demektir. Yeni Ahitte bir kaç yerde geçen bu kelimenin ilk kullanıldığı yer Antakya olarak bilinmektedir.²²⁸ Mesih yanlısı anlamına gelen bu ifadenin onlara niçin kullanıldığı konusunda farklı görüşler vardır. Söz konusu bu ismin onlara Antakya’da ki Putperestler tarafından verildiğini ifade eden bir görüş olmakla beraber; onlara bu ismin Roma kralları tarafından verildiğini ifade eden başka bir görüşte vardır.²²⁹ Her iki kullanımda bizlere şunu göstermektedir ki bu Hristiyanlık kelimesi esasen Hz. İsa’nın tevhid akidesine inanları değil, Hz. İsa sonrası teslis inancına sahip olanları ifade etmektedir. Çünkü Hz. İsa döneminde bu dine mensup olanlar için bu kelime kullanılmıyordu. Bunun yerine “şakirtler, talmidim, on ikiler, kardeşler” gibi isimler kullanırlardı.²³⁰ Sırrı Paşa kelime analizi yapmaz ona göre Hristiyanlık Hz. İsa’nın tebliği ettiği dinin adıdır. Bu dinin öğretmeni olarak tevhid akidesini öğretende Hz. İsa’dır. Ona göre ilk Hristiyanlarca dinlerinin tanımı buydu. Şimdiki ise “İsa’nın Allah’ın oğlu ve aynı ilah olduklarına” inanırlar. O, Hristiyanlık için dönemin sosyokültürel yapısını yansıtan İsevilik, Din-i Mesihi ve Nasıra kavramlarını kullanır.²³¹

²²⁷ Bu yıllarda gayri müslim’e verilen imtiyazlardan dolayı misyonerlik faaliyetleri o kadar hız kazanmış ki köylerde bulunan halkın çoğunluğu Hristiyanlaşmaya başlamıştır. II. Abdülhamid bazı köylerde dini öğretmek için sınıflar açtırmıştır. Ahmet Türkan, *Osmanlı’da Kripto Hristiyanlar* (İstanbul: Kitabevi, 2012), 40; Bolat - Ayaz, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, 4-11; “Hristiyanlığa Karşı Yazılmış Türkçe Reddiyer”, 15-16; Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 3-5.

²²⁸ elç. 11/26, 26/28.

²²⁹ Kürşat Demirci, “Hristiyanlık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328-340.

²³⁰ Demirci, “Hristiyanlık”, 17/328-340.

²³¹ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 72; Sırrı Paşa, *Ahsenü’l Kasas*, 337.

Kur'ân-ı Kerim'de Hristiyanlık için kullanılan lafız نصاري (nasârâ) lafzıdır. Bu lafzın onlar için kullanımı konusundan farklı görüşler vardır. Söz konusu bu görüşlerden biri bu lafzın Hz. İsa'nın doğduğu yere nispet edilmesinden dolayı onlara verildiğidir. Hz. İsa Nasara'da dünyaya geldiği için ona inanlar için bu isim kullanılmıştır. İbn Abbas (ö. 68/687-88), Katâde (ö. 177/735) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi bilginler bu isimin Filistin bölgesinde bulunan bir kasabaya ait olduğunu ve oranın Hz. İsa'ya yakın bir bölge olduğu için bu isimle anıldığını belirtirler.²³² Sırrı Paşa bu ismin bir köyden kaynaklanmadığını aksine Yahudiler içindeki bir gruptan kaynaklandığını belirtir. Nasranî olarak bilinen bu grup Hz. Musa'nın şeriatını muhafaza etmiş ve Hz. İsa'ya ilk iman eden kimseler olmuşlardır. Bundan dolayı Yahudiler Hz. İsa ve taraftarlarına Nasranî demişlerdir.²³³

İkinci bir görüş ise havarilerin Hz. İsa'ya yardım etmeleri neticesinde onlara bu isim nispet edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de نصاري (nasârâ) ifadesi bu anlamda geçmektedir. Söz konusu ayetlerde Hz. İsa'nın “kim Allah'ın dininde bana yardım edecek”²³⁴ sözüne “Havariler biz Allah'ın yardımcısıyız, biz sana yardım edicileriz” diye cevap vermişlerdir. Bu bağlamda Nasârâ kelimesi Hz. İsa'ya yardım edenler anlamına gelmektedir. Kur'ân'ın onlar hakkında kullandığı bu kelime İslâm geleneğinde yerini bulmuş. Çoğu ilmî kitaplarda onlar için bu kelime kullanılmıştır.²³⁵

Üçüncü görüşe göre münzevi bir hayat yaşayan; Nasoraeanism veya Naziri hareketidir. Hz. Yahya'nın mensup olduğu bu hareketin içinde olmaları nedeniyle bu şekilde isimlendirilmişlerdir.²³⁶ Bu mezhep Yahudi bir mezhep olup halktan uzak yaşarlardı. Daha sonra ele alacağımız Nasiriler mezhebinin buradan geldiği Sırrı Paşa tarafından bizlere bildirilmektedir.²³⁷

Hristiyanlık kavramı ile ilgili biraz bilgi verdikten sonra şimdi de Hristiyanlık tarihi üzerinde durmak istiyoruz. Bu din Yahudilere peygamber olarak gönderilen Hz. İsa'nın hayatıyla başlar. Hz. İsa Hz. Meryem'den babasız olarak dünyaya gelmiş

²³² Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında* (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 82.

²³³ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 72.

²³⁴ Saf 61/14.

²³⁵ Gündüz, *Mitoloji ile inanç arasında*, 82; Âl-i İmrân 3/52; Saff 61/14.

²³⁶ Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 45; Demirci, “Hristiyanlık”, 17/328-340.

²³⁷ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 70-71.

daha beşikteyken konuşmuştur.²³⁸ Kendisi 30 yaşına vardığında vahiy almaya başlamıştır. Kaynaklara baktığımız zaman Hz. İsa'nın tebliğinin 3 yıl sürmüş olduğunu görmekteyiz. Tebliğ faaliyetlerini daha çok Galile'de gerçekleştiren Hz. İsa ilk ibadet yerlerini Yahudilerin mabetleri olarak belirlemiştir.²³⁹ Onlara özgü ilk kiliseler Antakya, Urfa, İskenderiye gibi yerlerde ortaya çıkmıştır.²⁴⁰ Tebliğ sürecinin devam etmesiyle ona inanların sayısı da git gide artmıştır. Hz. İsa bu inanlardan on iki kişi seçip kendisine gelen vahyi onlara öğretmiştir.²⁴¹ Tüm peygamberler mucize ile desteklendiği gibi Hz. İsa'ya da peygamberliği sürecinde birçok mucize verilmiştir.²⁴² Gerçi Hristiyanlar bu mucizeleri onun ilah olmasına bağlarlar fakat İslâm'da her peygamberin mucize göstermesi zorunludur.²⁴³ İncil'de Hz. İsa'nın peygamberliği sürecinde birçok olağanüstü olaylar gösterdiğine değinilmiştir. Ölünün diriltilmesi, az ekmekle çok kimselerin doyması bunlardan bazılarıdır.²⁴⁴ Kur'ân-ı kerim de Hz. İsa'ya verilen mucizelere değinir. Örneğin çamurdan yapılan kuşa ruh üfleme, anadan doğma âmâyı iyileştirmesi, ölüleri kabirlerden diriltmesi, insanların yediklerini ve sakladıklarını bilmesi gibi mucizeler Kur'ân'da geçen Hz. İsa'ya ait mucizelerdir.²⁴⁵ Hz. İsa kendisi Yahudi olup onlara önünüzdeki Tevrat'ı doğrulamak için gönderildiğini bildirmiştir. Aynı zamanda kendisinin onlara helal ve haram noktasında yol gösteren bir kişi olarak gönderildiğini; kendisine itaat edildiği zaman doğru yolu bulmuş olabileceklerini söylemiştir.²⁴⁶ Hz. İsa Havarilere tüm peygamberlerin başına gelenlerin kendi başına da geleceğini söylemiş nitekim Yahudi din adamları ve koyu bir mezhep anlayışına sahip olan Ferisiler Hz. İsa'nın Cumartesi gününü delmesi ve başka uygulamaları yüzünden ona karşı çıkmaya başlamışlardır.²⁴⁷ Özellikle Ferisiler'in düşmanlığı had safhaya çıkmış; onlar Hz. İsa'yı vali Pilatusa şikâyet etmişlerdir. Yahudiler Havarilerden Yahuda İşkariyot'a otuz gümüş karşılığında Hz. İsa'nın yerini

²³⁸ Meryem 19/30.

²³⁹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 56-57.

²⁴⁰ Levent Öztürk, *İslâm toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 81-82.

²⁴¹ Luk.6:13-16.

²⁴² Mucize, Arapça "acz" kökünden gelip aciz bırakmak, güç yetirememek, engel olmak, kudretsizlik ve takatsizlik gibi manalara gelir. Terim olarak ise muhatabı aciz bırakan Allah tarafından risaletlerini ispat için peygamberlere verilen olağanüstü fillere denir. Kur'ân-ı Kerim'de mucize kelimesi yerine ayet, beyyine, sultan, hakka ve furkân kavramları da kullanılmıştır. Bkz. İsrail Balcı, *Hız. Peygamber ve Mucize* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 18-19.

²⁴³ Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelâm: El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 343-345.

²⁴⁴ Yu.19:28-40.

²⁴⁵ Âl-i İmrân 3/49; Maide 5/110.

²⁴⁶ Âl-i İmrân 3/50-51.

²⁴⁷ Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340.

söylemesini istemiş o da bunu kabul etmiştir.²⁴⁸ Bunun ardından bir bayram günü Hz. İsa arkadaşalar ile otururken tutuklanmış ve çarpmıha gerilmiştir. Kur'ân-ı Kerim onun ölmediğini ve çarpmıha da gerilmediğini, onun yerine başka bir şahsın öldürüldüğünü söyler.²⁴⁹ İncil'de öldükten üç gün sonra dirilip Tanrı'nın sağına oturduğunu söyler.²⁵⁰

Hristiyanlığın Roma topraklarına girmesiyle IV. yüzyıla kadar sessiz bir şekilde yayıldı. Putperest Roma İmparatorluğu, topraklarında Hristiyanlığın yayılmasını durdurmak için çeşitli önlemler aldı. İmparator Titus Flavius Domitianus Yahudilerden destek alarak Hristiyanlar arasında büyük bir kıyım gerçekleştirdi. Kiliselerini yıkıp İncilleri yaktı. Bu sırada Roma İmparatorluğu dışarıdan gelen Barbar kavimlere karşı mücadele içerisindeydi. Roma İmparatorluğu onlara karşı yaptığı bu politikalara rağmen Hristiyanlık Roma topraklarında yayılmaya devam etti. Öyle ki Hristiyanlığa inanan kitle Putperestlerden daha fazla oldu. İmparator Konstantinus iç karışıklığı gidermek için çıkardığı Milano Fermanı ile onlara rahat bir şekilde hareket etme izni verip onların varlığını resmi olarak tanıdı. 380 yılına gelindiğinde Hristiyanlık İmparatorluk içerisinde yayılmış; İmparator I. Theodisius vaftiz olarak Hristiyanlığı seçmiş ve Roma'nın resmi dini olarak kabul etmiştir.²⁵¹

Hristiyanlık tarihinden kısaca bahsettikten sonra şimdi Hristiyanlık inancının temellendiren, Hristiyanlıkta çok önemli bir yere sahip olan konsillerden bahsetmek istiyoruz.²⁵² Hristiyanlık tarihinde karşımıza çıkan ilk konsil Havariler Konsilidir. Miladi 52 yılında gerçekleşen bu konsilde Yahudi şeriatının geçersizliği tartışılmıştır.

---

²⁴⁸ Luk.22:1.

²⁴⁹ Nisa 4/157; Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa*, haz. Basri Kabasoy (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021), 35.

²⁵⁰ Luk.24:1-12; Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş* (İstanbul: Ohan Basımevi, 1992), 59. Sırrı Paşa Hristiyanların bu düşüncesine eleştiride bulunur. O, Hristiyanların “biz tevhid dinimiz; üç uknüm olsa da; zat birdir.” şeklinde ki görüşü eleştirerek böyle bir şeyin mümkün olmadığını söyler. Söz konusu İncil Ayetlerinde geçen “İsa göğe çıktıktan sonra Baba'nın sağına oturdu” cümlesini de ele alarak sağda duranın solda durandan farklı olduğunu söyler. Bu ifadeden akla ilk gelen iki ilah olduğu anlayışıdır. Çünkü değişiklik farklı olmayı gerektirir. Aynı zamanda Allah zaman ve mekândan münezzehtir. O'nun için bir yön söz konusu değildir. Hz. İsa'nın Allah'ın sağında oturması demek ona bir mekân tahsis etmek demektir. Mekânda durmak ise cisimlere ve hâdis olanlara özgüdür. Bir ilahlık sıfatı olan “kadim” ise onun yer tutmamasını gerektirir. Aklın bedihi olarak bunu kabul etmesi bir şeyin hem kadim hem de hadis olamayacağını da gösterir. Bkz. Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 50-51.

²⁵¹ Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 40-43; Adam, “Yahudilik”, 144-145.

²⁵² Konsil, sözlük anlamı “kurul, meclis” olan bu kelime Latince concilium kavramından gelmektedir. Terim anlamı ise Katolik Hristiyanlıkta inanç, ahlak ve disiplin alanlarındaki problemleri konuşmak için piskoposların bir araya geldiği toplantılara denir. Ömer Faruk Harman, “Konsil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/175-178.

Pavlus Yahudi şeriatının geçersiz olduğunu savunurken, Yakup buna muhalefet etmiştir.²⁵³ Bu konsilden sonra Hristiyanlık siyasi ve sosyal birlikteliğin olmaması başta olmak üzere gittiği bölgelerde hep mukavemetle karşılaşmasından dolayı kendi içindeki problemlere dönemedi. Ne zaman ki Hristiyanlık, Roma İmparatorluğunda resmi dini olup ferahladıktan sonra Hristiyanlığın temelinde olan inanç bozuklukları gün yüzüne çıkmaya başladı. İsa'nın tabiatı, Rûhülkudüs'ün varlığı, Meryem'in tanrı anası olması gibi konular Hristiyanlar arasında ayrılıklara sebep oldu. Öyle ki bu ayrılıklar iç çatışmalara kadar gitti.

Bu ayrılıklarda öne çıkan görüş ise İsa ile Babanın aynı cevherden olamayacağını savunan Arius'un görüşüdür. Ona göre İsa yaratıldığı için yaratılmayan Baba ile aynı cevherden olamaz. Baba'nın cevheri oğulun cevherinden farklıdır. Bu tarz görüşleri konuşmak için İmparator Konstantinus 325 yılında İznik'te bir konsil topladı. Bu konsilde Arius'un görüşleri reddedilerek; İsa ve Tanrı'nın aynı cevherden olduğu kabul edildi. Arius aforoz edilip sürgüne yollandı.²⁵⁴

İznik Konsilinden sonra fikir ayrılıkları devam etti bu seferde kutsal ruh'un tanrı olup olmadığı tartışıldı. Bu tartışmaları bitirmek için İmparator I. Theodisius 381 yılında İstanbul'da bir konsil topladı. Bu konsilde kutsal ruh'un da tanrı olduğu kabul edilip. Hristiyanlığın üçlü tanrı anlayışı olan baba-oğul-kutsal ruh inancı tamamlanmış oldu.²⁵⁵

İstanbul konsilinden sonra Hristiyanlar arasında Meryem'in tanrı annesi olup olmadığı tartışıldı. İstanbul Patriği Nestorius İsa'nın doğduğunda tanrı olmadığını bir beşer olduğunu doğduktan sonra tanrını ona hulûl ettiğini savunuyordu. Çünkü insan olan Meryem tanrı doğuramaz. Ona göre İsa iki tabiata sahip bir tanrıdır. 431 yılında gerçekleştirilen Efes konsili ile İsa'nın tek tabiatlı olduğu; Meryem'in de "tanrı doğuran" anlamında theotokos olduğu kabul edildi.²⁵⁶

---

²⁵³ Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ankara Üniversitesi Basımevi* 27/1-4 (Ağustos 1985), 124.

²⁵⁴ İsmail Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici'nin Hristiyanlık eleştirisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 88; Fatiş, *İnanç ve Ahlak Bağlamında Dört Kitaptan Yankılar*, 98.

²⁵⁵ Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici'nin Hristiyanlık eleştirisi*, 30; Mehmet Aydın, "Hristiyanlıkta Din ve Dini Anlayış", *Dinler Tarihi Araştırmaları*, (2000), 69.

²⁵⁶ Öztürk, *İslâm toplumunda Hristiyanlar*, 92-111; Harman, "Konsil", 26/175-178.

451 yılına gelindiğinde bu kez de İsa'nın tek tabiatlı mı yoksa çift tabiatlı mı olduğu Kadıköy'de toplanan bir konsilde konuşuldu bu konsilde İsa'nın tek taraflı bir tabiata sahip olduğu kararına varıldı. Bu konsilden sonra Hristiyanlık, İsa'nın hem tanrı hem insan iki tabiata sahip olduğunu savunan Diyofizitler ve İsa'nın sadece tanrı olduğunu savunan Monofizitler olarak ikiye ayrıldı. Bu ayrılıklar merkezi Roma olan Katolik ile merkezi İstanbul olan Ortodoks kiliselerinin başlangıcını oluşturmuştur. Hristiyanlık bu tartışmaları sürdürürken ikonoklazm adında bir hareket ortaya çıktı.²⁵⁷ Temeli putperestliğe dayanan bu akım İmparator III. Leo tarafından çok sert bir şekilde bastırılmaya çalışıldı ama fayda vermedi. Ekümenik konsilerin yedincisi olarak kabul edilen II. İznik konsili bu akımdan dolayı toplandı. Bu konsil ile İkonların varlığı Batı kilisesi tarafından kabul edilip Doğu kilisesi tarafından reddedildi. Bu ayrılık Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasındaki ayrışmayı daha da açmıştır.²⁵⁸

Ekümenik konsillerde ortak olarak doğu ve batının inanç esasları oluşmuştur. Bu inanç esasları genel olarak şu şekildedir:

1. Göğün ve yerin, görünen ve görünmeyen kâinatın yaratıcısı, kâdir-i mutlak baba olan tek bir tanrıya;
2. Bütün asırlardan önce tek bir babadan doğan, Tanrının biricik oğlu olan tek bir Rab İsa Mesih'e, o'nun Tanrı olduğuna, Tanrı'dan doğduğuna, nur olduğuna, nur doğduğuna, nurdan doğduğuna, gerçek tanrı olduğuna, gerçek Tanrı'dan doğduğuna, tevlit edildiğine, yaratılmadığına, baba ile aynı tabiatta olduğuna, her şeyin O'nun vasıtasıyla yapıldığına, biz insanlar ve bizim kurtuluşumuz için semadan indiğine;
3. Kutsal ruh vasıtasıyla bakire Meryem'de bedenleştiğine ve insan olduğuna;
4. Bizim için Pontius Pilatus zamanında çarmıha gerildiğine, ıstırap çektiğine, mezara konduğuna;

²⁵⁷İkon, Grekçe "eiko" filinden gelen bu kelime olup Ortodoks Hristiyan mezhebine mensup doğu kiliselerinin ibadet amacıyla yapmış oldukları kutsal sanat resimlerini ifade eder. İsa, Meryem ve Azizlerin resimleri gibi resimlerden oluşan bu ürünler İkonoklazm hareketini doğurmuştur. Bu Hristiyanlıkta doğu-batı ayırımına sebep olan önemli bir harekettir. Bkz. Sevcan Yıldız - Ayşegül Doğrucan, "Hristiyan Konsilleri ve İkonoklast Akımlara Etkileri", *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (Mart 2021), 83-84.

²⁵⁸ Adam, "Yahudilik", 146-150; Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslis Eleştirileri*, 39-54.

5. Kutsal yazılara uygun olarak üçüncü gün dirildiğine;
6. Ve göğe yükseldiğine, babanın sağ tarafına oturduğuna;
7. Ölülerini ve dirileri yargılamak üzere ihtişam içinde geri geleceğine ve saltanatına son olmayacağına;
8. Rab olan ve hayat veren kutsal ruh'a, onun baba ve oğuldan neşet ettiğine, baba ve oğulla birlikte aynı tapınma ve ihtişama layık olduğuna, peygamberler vasıtasıyla konuştuğuna;
9. Kiliseye, birliğine, kutsallığına, evrensel (catholique) ve Havarilere ait (apostolique) oluşuna inanırım;
10. Günahların affı için bir tek vaftizi kabul ederim.
11. Ölülerin dirilmesini;
12. Ve gelecek dünyayı beklerim²⁵⁹

Hristiyanlık inancının temeli görüldüğü üzere yılların getirdiği bilgi ve tecrübe ile teslis etrafında oluşmuştur. Bu dine ait metinler önceleri şifahi olarak aktarılmış daha sonra metne dönüştürülmüştür. Onlar daha sonra Hristiyanlığın kutsal kitabı olarak bilinen Kitab-ı Mukaddesin bir bölümünü oluşturacaktır.

2.2. Allah'ın Zâtı

Yukarıda değindiğimiz üzere Giritli Sırrı Paşa'nın Hristiyanlığı ele aldığı eseri *Nurü'l-Hüda li-menistehda* adlı eseridir. O, bu eserinde Hristiyanlığın görüşlerini eleştirmeye geçmeden önce Allah'ın zatı hakkında bize bilgi vermektedir. O, Allah'ın sıfatlarına başta olmak üzere Allah'ın zatı ile ilgili kelâm ilmindeki temel konulara değinmeye çalışmıştır.²⁶⁰ Kelâm ilminde ihtilafı olan konuları da burada ele alan Sırrı Paşa, bu konulara neden değindiğine eserin başında yazdığı bir mukaddime ile belirtmektedir.

²⁵⁹ İznik-İstanbul konsillerinde geçen inanç esasları olan bu maddeler, havariler inanç esaslarının genişletilmiş halidir. Hristiyanlar vaftiz sırasında havari inanç esaslarını tekrar ederler. Bkz. Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/340-345.

²⁶⁰ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 16-31.

Sırrı Paşa Allah'ın zatından bahsederken; Ehl-i sünnet âlimlerinin Allah'ı tanıttıkları gibi tanıtır. Allah'ın vâcib'ül-vücûd²⁶¹ olduğunu ifade eder. Yani mümkün varlıklardan değildir. Allah'ın mümkün olması hâdis olmasına yol açar. Bu da kısır döngüye götürür. Teselsülde batıldır. Allah'ın zatının zorunlu olduğu bunun dışında kalan kimseler için zorunluluk söz konusu olmadığı açıktır. Akıl zorlanmadan bunu kabul eder. O, kadîmdir. Yani zatında yokluk yoktur. Allah'ın zatında yokluk olması onun yaratılmış olduğu çıkarımına götürür. İlah olan bir kimse için böyle bir şey söz konusu olamaz. Çünkü hâdis olan her şeyin evvelinde yokluk vardır. Allah'ın kadîm olması aynı zamanda onun bâki olmasını gerektirir. Çünkü hâdis olan her şeyin bir sonu vardır. O, Hayy'dır. Yani hayat sahibidir. Sırrı Paşa Allah'ın hayat sahibi olmasını ilmin sıhhatini ifade ettiğini belirtir. Çünkü ona göre Hayat sıfatı ilim ve irade sıfatlarının doğruluğunu gerektirir. Dehriyyûn'un dediği gibi Allah kendini bilmez değildir. Yine Felsefecilerin de dediği gibi cüz'îyatı bilmemesinin imkânı yoktur.²⁶²

Sırrı Paşa'nın ele aldığı bir diğer konu Allah için cevher ve araz kavramlarının kullanımının doğru olmadığıdır. Cevher ve araz²⁶³ cisimlerde bulunan iki önemli şeydir. Kelâmî birer terim olan bu kavramlar Allah-âlem ilişkisinde tartışılan konuların başında yer alır. Sırrı Paşa'ya göre Allah cevher de araz da değildir. Çünkü cevherler bağlı oldukları şey ile var olurlar. Buda onların muhtaç olduğunu gösterir. Hâlbuki Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.²⁶⁴ Allah'ın araz olması da söz konusu olamaz. Çünkü arazlarla cevherler birlikte var olurlar. Allah'ın cevher olması nasıl ki hâdis olduğunu gösteriyorsa araz olması da onun hâdis olduğunu gösterir. Bu da Allah için imkânsızdır. Aynı zamanda Allah için renk, tat, koku, sertlik, yumuşaklık, erkeklik, dişilik gibi hiçbir araz kullanılamaz. Allah cisimlerin

²⁶¹ Vâcibü'l-Vücûd, Allah'ın zatının gereği olarak zihinde ya da hariçte yokluğu asla düşünülmemeyen zorunlu varlık olduğunu ifade eden kavramdır. Bu kavram Kur'an'da Allah için kullanılmadığından ilk başlarda sıkıntı olarak görüldüyse de varlığı zorunlu olan ve başkasına muhtaç olmayan zâtı nitелеmek için doğru bir kavramdır. Demir, "Vâcibü'l-vücûd" 1/65.

²⁶² İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşad*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 44-45, 81; Ahmet ibn Mahmut es-Sâbuni, *Mâtürîdiyye akaidi: el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 57; Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 16-23; Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, 77, 81.

²⁶³ Cevher, Farsçada "gevher" kökünden gelen bir kelime olup varlığın özü, başlı başına var olan, hakikat gibi manalara gelir. Terim olarak ise varlığın en küçük yapıtaşı olup bölünemeyen anlamında kullanılan bir kelâm terimidir. Araz ise Arapçada "عرض" (a-r-d) kökünden gelip ölüm, hastalık gibi zorlukları ifade eden bir mastardır. İstilahî olarak ise kendisi ile kaim olup var olabilecek bir mekâna muhtaç olan mevcûd'dur. Demir, "Cevher", "Araz" 1/148-149.

²⁶⁴ Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitabü't-tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 74.

özellikleri çizilen, çözülen, sayılan, parçalanın, sınırlanan, biten ve başlayan değildir. Çünkü bunlar cisimler içindir.²⁶⁵

O, doğmamış ve doğrulmamıştır. Benzeri olmadığı gibi zıddı da yoktur. Cehalet, yalancılık, noksanlık, yoksulluk, acizlik gibi her türlü şeyden münezzehtir. Sırrı Paşa, Allah'ın zatının ışısız ve şekilsiz olarak; Allah'ın murat ettiği bir şekilde görünebileceğine değinir. Hz. Musa'nın “*Rabbim! Bana kendini göster de seni göreyim*” ayeti buna delildir.²⁶⁶ Eğer Allah görülemeyecek olsaydı Hz. Musa bunu talep etmezdi. Çünkü Allah'ı bilmeyen bir kişi Allah'ın elçisi olamaz. Nasıl görüleceğinin mahiyeti bizce bilinemez.²⁶⁷ Sırrı Paşa bundan sonra Allah'ın Sübuti sıfatlarına değinerek Allah'ın zatı hakkında bilgiler verir. Burada Sem', Basar, İlim, Mütakellim, Mükevven gibi sıfatları ele aldıktan sonra Allah'ın zatı hakkındaki bilgilere son verir.²⁶⁸

2.3. Hz. İsa'nın Tabiatı Hakkında

Sırrı Paşa Hz. İsa'yı iki yönden ele almaktadır. Bu yönlerden biri Hz. İsa'nın Müslümanlarca kabul edilen peygamberlik yönü; ikincisi ise Hristiyanların kabul ettikleri ilahi yönüdür. O, Hz. İsa'nın peygamberlik yönünü ele alırken O'nun İnsan-ı kâmil olduğunu ve Allah'ın ulü'l-azm bir peygamberi olduğunu söyler. Hz. Meryem'den mucizevi olarak doğduğunu vurgulayan Sırrı Paşa, Hz. İsa'nın rûhullah ve kelimetullâh olduğunu söyler. Hz. İsa kendisine verilen peygamberlik görevini eksiksiz yerine getirmiş ve tevhid dinini insanlara anlatmıştır.²⁶⁹

---

²⁶⁵ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 17; el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşad*, 80; Hikmet Yağlı. Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelâm Düşüncesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 218.

²⁶⁶ A'raf 7/143.

²⁶⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 178; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşeri, *Kitâbü'l-Minhâc Fî Usûli'd-Din*, çev. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 39-41.

²⁶⁸ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 16-23.

²⁶⁹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 37-38.

Hiz. İsa'nın Hristiyanlarca kabul edilen ilahi yönünü ise Sırrı Paşa reddiye niteliğinde cevaplar vererek eleştirir.²⁷⁰ Her eleştirisi Hiz. İsa'nın ilah değil insan ve peygamber olduğunu ispatlamaya yöneliktir. O, Hristiyanları şu şekilde eleştirir:

O, evvela onlara Allah hakkında sorulduğunda, onların “Allah ne cisimdir ne de mütahyizdir.” dediklerini ifade eder. Bu sözlerinin inançları ile örtüşmediğine değinen Sırrı Paşa, bu görüşün onların “kömürde ateş nasılsa İsa'da Allah odur.” düşüncelerine zıt olduğunu gösterir. Çünkü onların Allah'ı İsa olarak görmeleri O'nun bir cisim olarak düşündüklerini gösterir. Müellif onların “Melekler nasıl ki insan suretinde görüldüyse, Allah'ta İsa'da öyledir.” sözünü de cisim konusu ile aynı kapıya çıktığını ifade eder. Aşağıda değineceğimiz üzere hulûl'a yakın bir ifade olan bu söz. Allah'ı bir cisim olarak görülmesine neden olmaktadır.²⁷¹ Müellif, meleğin insan suretinde görüldüğünün hak olduğuna değindikten sonra bunun sadece cisimler aracılığı mümkün olduğunu vurgular. Çünkü melekler gözle görülme de onlar bir latif cisimlerdir. Allah'ın cisim olması söz konusu değildir. Hristiyanlara karşı reddiye yazanların çoğu gibi Sırrı Paşa da bu örnekte görüldüğü gibi bundan sonra Allah'ın cisim olmadığını ve Hiz. İsa ile birleşmesinin veya ona hulûl etmesinin imkânsızlığı üzerinde durur.²⁷²

Sırrı Paşa Hiz. İsa'nın ilah olmasının dört ihtimal ile ele alarak bunları çürütür.²⁷³

Birinci ihtimal, Allah'ın veya Sıfatullah'tan birinin Hiz. İsa ile birleşmiş olmasıdır. Sırrı Paşa bu ihtimalin mümkün olabilmesi için ya iki varlığın aynı anda var olması gerektiğini ya da iki varlığında aynı anda yok olup başka bir varlıkla olması gerektiğini veya bu varlıklardan birisinin mevcut diğerinin ma'dum olması

²⁷⁰ Reddiye, İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte Müslümanlar farklı inanç grupları ile karşılaşmışlardır. Onların bu inançlara karşı yazdığı eserler reddiye türü eserler olan adlandırılır. Bu reddiyelerden bazıları gayri müslim'e karşı ele alınmıştır. Bu yolla gayri müslim'in inançları eleştirilirken bazıları da onların İslâm hakkındaki görüşlerine karşı yazılmıştır. Bu reddiyeler Arapça şeklinde yapıldığı gibi Türkçe olarak ele alınmış reddiyeler de vardır. Özellikle Hristiyan halkın Osmanlıda dinlerini özgür bir şekilde yaşamaları ve Müslümanlara karşı fikir beyan etmeleri böyle eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İbrahim Müteferrika (ö.1160/1747)'nin *Risâle-i İslâmiyye*, Abdullah Petirici (ö.1304/1886)'nin *İzâhu'l-Merâm fi Keşfi'z-Zalam* ve Giritli Sırrı Paşa (ö.1313/1895)'nin *Nurü'l-Hüda li-menistehda* adlı eseri Türkçe yazılmış reddiye türü eserlere örnektir. Bkz. “Hristiyanlığa Karşı Yazılmış Türkçe Reddiyer”, 15-19.

²⁷¹ Fuat Aydın, “Fatih-Gennaidus Tartışmasının Ürettiği, Konjonktürel Bir Hristiyanlık Eleştirisi”, *Darulfunun İlahiyat Dergisi* 32/2 (Aralık 2021), 368.

²⁷² Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 166, 182-183; Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, 88; Salime Leyla Gürkan, “Teslis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/549-552.

²⁷³ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 167-169.

gerektiğini vurgular. Birinci şıkka göre eğer ikisi de aynı anda var olurlarsa bu konuda zaten tek ilahtan bahsetmenin mümkünü yoktur. Çünkü varlığı ezeli olan iki varlık olmuş olur. Bunlar için bir birleşme söz konusu olamaz. İki ilahın var olması da aklen imkânsızdır. Çünkü iki ilahın var olması âlemde kargaşaya, düzensizliğe sebep olur. Zemaşeri eğer iki ilah olsaydı birbirini reddetme, birbiri ile çekişmeden dolayı evrenin bozulacağını ifade eder.²⁷⁴ İkinci şıkta ise iki varlığın yok olması bir varlık tarafından ortaya çıkarılıp birleşmenin ortaya çıkmasını gerektirir. Bu da yeni bir varlığın ortaya çıkması demektir. Aslında sonradan olan iki varlık özelliklerini tamamen kaybederek yeni bir varlık olurlar. Aynı zamanda onları ortaya çıkaran üçüncü varlık yaratıcı konumuna gelir. Üçüncü şıkkın imkânsız olduğunu Sırrı Paşa mevcut olan bir şeyin ma'dum olan bir şeyle birleşmeyeceğine değinerek çürütür.²⁷⁵ Çünkü mevcut varlık yok olan bir varlıkla nasıl birleşebilir. Bu akla da uygun değildir. Yaratıldıktan sonra birleşmişse bu da yaratıcı için düşünülemez. Sırrı Paşa'nın bu görüşü Eş'ari'nin (ö. 324/935-36) varlığı önceden var olan ezeli ve sonradan olan muhdes tanımına da mutabıktır. Çünkü ezeli varlık muhdes varlıklarla birleşirse bir mahale tahsis edilmiş olur ki bu da ilah için imkânsızdır.²⁷⁶

İkinci İhtimal, Hz. İsa'ya Allah'ın ve Sıfatullah'tan birinin hulûl etmesi ihtimalidir. Sırrı Paşa bu ihtimali ise hulûlü açıklayarak eleştirilerde bulunur.²⁷⁷ Sırrı Paşa hulûlün üç şekilde imkânsız olduğunu ifade eder.

1. Gül suyunun gülde, yağın susamda, ateşin kömürde olduğu gibi iki cismin birinin diğesinde olmasıdır. Bu seçeneğin Allah'ın Hz. İsa'ya hulûl ettiğini işaret etmesi doğru değildir. Çünkü bu gül suyu, yağ ve ateşin cisim olmalarından ötürü tabiatlarından kaynaklıdır. Bu inanç Allah'ı cisim olarak görmelerinden ötürü akla aykırıdır.
2. Renklerin cisimlerde olması gibidir. Bu tarz bir oluş renklerle bir mekâna sahip olan cisimler için düşünülebilir. Renk, koku, tat bunlar cisimlerle beraber olan arazlardır. Aynı zamanda arazlar bir mekâna sahip olan cisimlere ait olduğundan bu tarz bir oluş Allah için söz konusu

²⁷⁴ ez-Zemaşeri, *el-Keşşaf*, 4/420.

²⁷⁵ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 169.

²⁷⁶ Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelâm Düşüncesi*, 216; Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/476.

²⁷⁷ Hulûl, sözlük anlamı olarak bir şeyi çözmek, bir yere intikal etmek, konup yerleşmek gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise ilahi zatın ve sıfatlarını yaratıklardan birine intikal edip birleşmesidir. Hristiyanların teslis inancını dayandırdıkları en önemli delil budur. Bkz. Topaloğlu - Çelebi, "Hulûl", 145.

olamaz. Bu tarz bir oluş Allah'ın cisim olmasını gerektirir ki bu da imkânsızdır. Çünkü cisim olmak yaratılmış olmaktır. Bu da Allah için söz konusu olamaz.

3. Bir sıfatın kişide olması gibidir. Bu tarz bir oluş sıfat sahibinin muhtaç olmasını gerektirir. Örneğin “evi olan adam” cümlesine baktığımız zaman bu kişi kendisini niteleyen “evi olan” sıfatını ev sahibi olduğu için kazanmıştır. O, bu sığata muhtaçtır. Allah için bir şeye muhtaç olmak söz konusu değildir.²⁷⁸

Sırrı Paşa yukarıda saydığımız bu maddelerle hulûlün imkânsızlığını ortaya koymuştur. Böyle bir şeyin kabul edilmesi de Allah'ın cisim olmasını gerektirir.

Müellif aynı zamanda hulûlün imkânsızlığının bir başka yönünü ise bunun ya vacip ya da caiz olması gerektiğini ifade eder. Eğer vacip ise bu, Tanrı'nın da hâdis olduğunu veya İsa'nın ezeli olduğunu gösterir. Çünkü hulûl olayı bir mekâna sahip olmayı gerektirir. Bir mekâna sahip olmak hâdis olan varlıkların özelliklerindedir. Bu ise Tanrı için söz konusu olamaz. Aynı zamanda İsa'nın ezeli olması durumunda hulûl gerçekleşebilir. Bu da imkânsızdır. Sırrı Paşa hulûlün caiz olmasının da vâcibü'l-vücut olan Allah için söz konusu olmadığını ifade eder. Eğer vacip olan zatın bir yere hulûlü caiz olursa bu zat üzerine zait olur ki, bu ya çoklu ilah durumuna götürür ki bu da imkânsızdır. Ya da zait olanın başka bir mahale hulûl etmesi ile teselsüle yol açar.²⁷⁹

Müellif, Tanrı'nın İsa'ya hulûl etmesi durumunu ilim sıfatını temel alarak da eleştirir. Çünkü Hristiyanlar üç uknûm²⁸⁰ baba, oğul, kutsal ruh'un sırasıyla hayat, ilim ve varlık üçlemesine inanırlar. Onlara göre baba, hayat; oğul, ilim; kutsal ruh ise varlıktır.²⁸¹ Sırrı Paşa, Hristiyanların “kelime İsa'ya hulûl etti” dediklerini, bu kelimenin ise ilim olduğunu ifade eder. O, söz konusu hulûl da, ilmin hulûl sırasında İsa'da mı yoksa ilah olanda mı kalır? Sorusunu ele alır. Sırrı Paşa Hristiyanların bu ilahi ilmî yok ettiğini açıklar. Çünkü bu soruya cevap olarak ilim İlah'ta kalır

²⁷⁸ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 170-171.

²⁷⁹ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/476; Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 172-173.

²⁸⁰ Uknûm, Arapça bir kelime olup “esas, temel, asıl, asli unsur” anlamlarına gelir. Çoğulu ekânimdir. Ekânimi selâse “üç temel unsur” anlamında “baba, oğul, kutsal ruh” anlamına gelir. Güneş, “uknûm”, 31.

²⁸¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 209; Kürşat Demirci, “Hulûl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/340-341.

denilirse o, zaman İsa ilimsiz kalır. Eğer İsa'da kalır denilirse Tanrı olan ilimsiz kalır. İlimsiz bir Tanrı da olamaz. İlimin ikisinde de kalması Tanrı olan kişiyi aciz duruma düşüreceğinden imkânsızdır.²⁸²

Sırrı Paşa konunun daha iyi açıklanması için Fahrettin Razi (ö.606/1210)'den hulûl ile alakalı şöyle bir bölüm aktarır:

Fahrettin Razi (ö.606/1210) ile bir Hristiyan arasında geçen münazarada Fahrettin Razi (ö.606/1210) bu kişiye “İsa'nın Tanrı olduğunu nerden anladın?” sorusu üzerine adam “gösterdiği mucizelerden anladım. Çünkü O, ölü olanları diriltir, anadan ama olanları iyileştirirdi. Görmez misin, bu mucizeler benden senden çıkıyor mu ki?” cevabını verir. Bunun üzerine o da “Delilin yokluğu medlulün yokluğunu gerektirmez. Şuan benden ve senden mucizevi bir durum söz konusu olmaması, gelecekte de böyle bir durumun olmayacağı anlamına gelmez. Bizde de olağan üstü bir durum ortaya çıksa şimdi Allah bize de mi hulûl etmiş olur? Allah hulûl ettiği her şeyde mucize göstermek zorunda mıdır?” şeklinde cevap verir. Hristiyan olan kimsenin susması üzerine Fahrettin Razi (ö.606/1210) “Hz. Musa asayı ejderhaya çevirdi. Madem hulûl olayı gerçek, neden Hz. İsa'dan önce Hz. Musa'ya hulûl gerçekleşmedi? Hâlbuki asanın ejderhaya dönüşmesi, ölü olanın dirilmesinden daha güç bir şeydir.” cevabını verir.²⁸³

Sırrı Paşa bu konunun da hulûlün imkânsızlığını gösterdiğini belirtip; Hristiyanların bu konuda ısrar etmelerinin akıl ile bağdaşmadığını; onların “İlah olan bir kimse bizimle kıyaslanamaz” sözünün sadece safsata olduğunu söyler. Çünkü biz Allah'la kendimizi kıyaslamıyoruz. Biz kendimizi insan olduğu için Hz. İsa ile kıyaslıyoruz. Sizin onu insan kabul etmemeniz O'nun insan olduğu gerçeğini değiştirmez. Aynı zamanda Sırrı Paşa O'nun insanlar gibi bir anneden doğduğunu, çocukluk, gençlik gibi dönemlerden geçip; insanlar gibi yiyip içtiğini, insana ait olaylar yaşadığına değinir. Yaratılmışlarla ilgili bu kadar özellik barındıran aynı zamanda bebeklik, çocukluk, gençlik gibi değişim süreçlerini yaşamış biri, yaratan vasfına sahip olamaz. Bu özelliklere sahip biri yaratıcı olmadığı gibi diğer insanlardan farklı olarak kadim de değildir. Çünkü kendisi de yukarıda değindiğimiz

²⁸² Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/474; Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 174-175; el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşad*, 59.

²⁸³ Hz. İsa'daki güzel hasletlerin diğer peygamberlerde de olduğuna dair, Bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 411; Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 177-178.

gibi bir ömür yaşamıştır. Bu değişimler o varlığın hadis olduğunu kadim olmadığını bizlere gösterir.²⁸⁴

Sırrı Paşa, onların şu görüşünü de ele alır: “Ruh bedende nasılsa ilahlıkta Mesih’te öyledir.” Sırrı Paşa bu görüşün batıl olduğunu söz konusu ruhun beden ile birleşmesinin hulûl olmadığını söyler. Çünkü bu ruh bedene katılmıştır. Bu ikisi arasında bir arada bulunmak için özel bir durum vardır. Eğer ruhun bedene katılmasına hulûl kabul edersek ve bu İlah olan bir kişi için söylenecekse bu durumda kendisi için bir zorunlu bir hal olması gerekir. O Allah’ın Hz. Ademi yaratırken “*ruhumdan üfledim*”²⁸⁵ demesini ise bu ruhun önemine vurgu yapmak için söylendiğini ifade eder. Yoksa bu insanda Allah’tan bir parça olduğu anlamına gelmemelidir.²⁸⁶

Üçüncü ihtimal, Hz. İsa’nın ilahlığının birleşme ve hulûl yoluyla değil belki Allah cisimlerin varlığı ile âlemin tasarrufunu onun güç ve kuvvetine bırakmıştır. Bu yönden ilah oğlu olup ilah olmuş olabilir. Sırrı Paşa bu ihtimali ise Hz. İsa’nın Yahudilerce işkenceye maruz kalması, Hristiyanlarca kabul edildiği üzere çarmığa gerilmesi gibi olayları ele alarak çürütür. Bu haller ancak aciz olan bir varlığa yapılabilir. Söz konusu âlemin tasarrufu kendisinin güç ve kudretine bırakılmış bir kişi kendisini dahi savunacak bir güce sahip değilse buna nasıl ilah denilebilir.²⁸⁷

Dördüncü ihtimal, Allah Hz. İbrahim’i dost seçerek kendisine “Halilullah” dediği gibi Hz. İsa’yı ise kendisine oğul edinip “İbnullah” demesidir. Sırrı Paşa bu ihtimalin de lafzen sakat olduğunu çünkü İbnullah demek Allah’ın çocuk edinmiş olduğunu, eşinin olduğunu, kendisinin hâdis olanlara benzediğini gösterir. İşte Halilullah lafzı ile İbnullah lafzının kıyaslanması bu yüzden doğru bir kıyas değildir. Hz. İsa’nın babasız olarak dünyaya gelmesi onun oğul olduğu anlamına gelmez nitekim Hz. Âdem’de babasızdı ama onun için böyle bir şey söz konusu değildir. Aynı zamanda oğul kelimesi Hz. İsa gelmeden öncede Yahudiler tarafından kullanılıyordu. Nitekim Yahudiler kendilerini Allah’ın oğlu olduklarını ifade ederlerdi. Tevrat’ın birçok yerinde İsrail’in tanrı oğlu olduğu vurgulanmaktadır. Yine İncillere bakıldığı zaman oğul kelimesi havariler içinde kullanılmıştır. Bu da

²⁸⁴ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 175-176,181.

²⁸⁵ Secde 32/9.

²⁸⁶ Sırrı Paşa, *Ruh*, 35-39; Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 183-184.

²⁸⁷ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 186.

İncillerde Hz. İsa'nın tanrı oğlu olarak yer almasının onun yüce olmasının ve seçkin olmasını gerektirir. Yoksa onun için bu sözün kullanılması Allah'ın baba olduğu anlamına gelmemelidir.²⁸⁸

Sonuç olarak Sırrı Paşa Hz. İsa'nın tabiatı için en uygununun onun kul ve peygamber olduğunun kabul edilmesi olduğunu ifade eder. Çünkü Hz. İsa Allah'a kullukta ve ibadette çokça yüksek bir mertebeye erişmiş ve ona kul olduğunu göstermiştir. O, insanları Allah'a çağıran Allah'ın mucizelerle desteklediği ulü'l-azm bir peygamberdir.²⁸⁹

Sırrı Paşa Hz. İsa hakkında bu bilgileri vermekle beraber Hristiyanlarca Hz. İsa'nın tabiatı hakkındaki ihtilaflarını Hristiyan kaynaklarca ele alır. O, bu ihtilafları üçe ayırır.

1. Hz. İsa'nın insan olduğunu ve ilah olmadığını kabul edenler.
2. Hz. İsa'nın ilah olduğunu kabul edenler.
3. Hz. İsa'nın hem ilah hem de insan birleşimi olduğunu kabul edenler.

Şeklinde ele alır. Bu gruplandırmada Sırrı Paşa ilk gruba Ebiyonitler, Nâsıriler ve Ariuscuları ele alır. İkinci kısımda ise Gnosisyon ve Apolinarisyon grupları vardır. Üçüncü grupta ise Nesturiler, Malkâniler ve Yakubiye'yi ele alır.²⁹⁰

2.3.1. Hz. İsa'nın İnsan Olduğunu Kabul Edenler

2.3.1.1. Ebyoniler (Ebionitler)

Hz. İsa'nın nâsuti ve lâhuti yönü Hristiyan teologlar tarafından en çok tartışılan konular arasında yer almaktadır. Hristiyanlığın 4.yy.'na kadar bu tartışmalar devam ede gelmekle beraber bir inanç üzerinde ittifak edilememiştir. Devlet eliyle ilk defa tüm Hristiyan din adamlarının bir araya gelmesi noktasında bir inanç birliğine varılabilmişse de bu inancın Hz. İsa'nın tebliğ ettiği din ile uyuşmaması, farklı fikirlere sahip kişilerin zorla ve tecrit edilerek aforoz edilmesi

²⁸⁸ Zafer Duygu, "İsa'nın Yeni Ahit'te 'Tanrı Oğlu' olarak tanımlanması meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (Nisan 2018), 155-181; Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 186-189; Gürkan, "Teslis", 40/549-552.

²⁸⁹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 181; Fatiş, *İnanç ve Ahlak Bağlamında Dört Kitaptan Yankılar*, 124.

²⁹⁰ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 68.

gibi nedenler tevhid esaslı olan Hristiyanlık dinin tahrîf edilmesine neden olmuştur. Söz konusu farklı düşüncelere sahip olup aforoz edilen grupların başında Hz. İsa'nın lâhuti yönünü kabul etmeyen kimseler gelmektedir.²⁹¹ Bunlardan biri olan “fakirler” manasına gelen Ebyoniler Hz. İsa'nın ayrılışından hemen sonra ortaya çıkmışlardır. “ebion” kelimesinden gelen bu isim “ebion” kelimesinden gelen bu isim yoksul kimseler olmalarından ötürü kendilerine verilmiştir.²⁹²

Sırrı Paşa'nın onlar hakkındaki eleştirileri, onların tevhid esaslı olarak ele alınmasıdır. O, Ebyonilerin varlığını Hz. İsa'nın tevhid esaslı bir din getirdiğine ilk dönem Hristiyanlarından örnek olarak gösterir. Sırrı Paşa onlara dair şu bilgileri bizlere aktarmaktadır. Onlar Hz. İsa'nın ilah olmadığını, onun bir insan olduğunu savunurlar. Sırrı Paşa eserlerinde yer vermese de ulaştığımız başka kaynaklarda bunların vaftiz sırasında Rûhulkudüs'ün Hz. İsa'ya geçtiğine inanırlar. Onlar Hz. İsa'nın bu yolla melekleştiklerine değinirler.²⁹³ Müellif, Hristiyanlıktaki bu grubun Matta İncili dışındaki İncilleri kabul etmediğini söyleyerek onların Matta'yı İncil muhafızı olarak kabul ettiklerine değinir. Kurtarıcı Mehdi inancına sahip olan bu grup İsa çarmıktan sonra nasıl dirildiyse tekrar dünyaya gelip kendisine inanlar için krallıklar kuracağına inanırlar.²⁹⁴ Havarilerin peygamberliğini de kabul etmeyen bu kimseler Yahudilerin şeriatıyla amel eder Pavlus'u havarilerden saymazlar.²⁹⁵

2.3.1.2.Nasırıyyun (Nasranîler)

Yahudilikten Hristiyanlığa grup halinde geçen ikinci bir fırka ise Nasirilerdir. Onların yaşadığı dönem Ebyonilerin yaşadığı dönemle aynıdır. Bu iki grupta Yahudi hükümlerinden olanların erkek kimselerin sünnet olması gerektiğini düşünüp Kudüs'te faaliyet göstermişlerdir.²⁹⁶ Müellif onların Hz. İsa gönderilmeden öncede sağlam bir akide üzerinde olduklarına değinir. Onların Yahudilerden ayrı olarak Hz. Musa'nın şeriatıyla amel ettiklerine değinen Sırrı Paşa, kendilerinden Hz. İsa'nın ilah olmadığını savunan ikinci bir grup olarak bahseder. Kendilerine ait İncilleri bulunan

²⁹¹ Öztürk, *İslâm toplumunda Hristiyanlar*, 82.

²⁹² Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa*, 60.

²⁹³ Ebionitler hakkında daha geniş bilgi için Bkz. Hans-Joachim Schoeps, *Yahudi - Hristiyanlığı*, çev. Ekrem Sarıçioğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 75-76.

²⁹⁴ Schoeps, *Yahudi - Hristiyanlığı*, 72.

²⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa*, 60; Schoeps, *Yahudi - Hristiyanlığı*, 71-72; Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 68-71; Ömer Faruk Harman, “Yahudi Hristiyanlığı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/184-187.

²⁹⁶ Schoeps, *Yahudi - Hristiyanlığı*, 35-36.

bu grup Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya mucizevi bir şekilde hamile kaldığını ifade etmişlerdir. Sırrı Paşa onlar hakkında bu kısa bilgiden sonra. Bunların kim olduğu konusunda Abdi Yesu' Efendi ile bir tartışmaya girişler. Abdi Yesu' Efendi Hristiyanlıkta İsa'nın insan olduğunu söyleyen Nasiri adında bir topluluğun olmadığını belirtir. Söz konusu bu kimseler hakkında Kur'an'da ayetler getirerek, Kur'an dahi "*Nasârâhular dediler ki "İsa Allah'ın oğludur."* der. Aynı zaman Hz. Muhammed zamanında Nasiriler diye bir grubun olmadığını söyler. Sırrı paşa bu tartışmanın lafzi bir tartışma olduğunu, çünkü söz konusu bu mezhebin Hristiyan kaynaklarda mevcut olduğunu; bunlar ise ya Nasiri ya da Nasranî olarak lafzi bir fark olabileceğini ifade eder. Hristiyan kaynaklarda böyle bir mezhebin Yahudiler arasında olduğunu ve Hz. İsa'ya ilk inanların bunlar olduğunu Ahmet Mithat Efendi'den alıntılarla bizlere bildirir. Adı geçen eserdeki ifadeye ulaştık farklı kaynaklardan da teyit ettiğimiz kadar bu mezhep Nasraniler olarak geçen bir gruptur. Yani Abdi Yesu' Efendi'nin böyle bir mezhebin olmadığını ifade etmesi pek isabetli görünmemektedir.²⁹⁷

2.3.1.3. Ariusçular (Ariyanizm)

Sırrı Paşa'nın Arius hakkında bize verdiği bilgilere geçmeden önce bunun kim olduğuna değinmeyi uygun buluyoruz. Arius M. 270 yılında Libya'da doğup Hristiyanlıkta tevhid düşüncesinin yaygın bir inanç olarak kabul eden Antakya'da öğrenim görmüştür. Daha sonra İskenderiye'ye gelen Arius Piskoposluk makamına kadar varıp Allah'ın birliğini savunan bir Hristiyan olmuştur. Arius, İznik konsili inanç sisteminin oluşmasında etkili olan önemli bir kişi olmakla beraber Hristiyan teolojisinin oluşmasında rol almış büyük bir din adamıdır. Arius'un Hristiyan inancındaki en büyük etkisi üçlü ilah baba-oğul-kutsal ruh anlayışının ortaya çıkmasını sağlamasıdır. Arius'tan önce bu inanç olmakla beraber sistemli olarak tüm Hristiyanların kabul ettiği bir inanç değildi. Onun Allah'ı bir Hz. İsa'yı yaratılan kul olarak görmesi 325 yılına kadar sistematik olarak oluşmamış olan Hristiyanlık inanç sisteminin oluşmasını sağlamıştır.²⁹⁸

²⁹⁷ Nasiriler hakkında daha geniş bilgi için Bkz. Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa*, 63; Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 70-75; Schoeps, *Yahudi - Hristiyanlığı*, 89.

²⁹⁸ Muhammed Abid el-Cabiri, "Üç Semavi Dinin Temel Birliği Hakkında", *Dini Araştırmalara Dergisi* 11/32 (Aralık 2008), 27-65.

Onun fikirlerinin Hristiyan inancında büyük bir etkide bulunması ve İslâmiyet'e yakınlık arz etmesinden dolayı müellif eserinde ona büyük bir bölüm ayırmıştır. O, Arius'un düşüncelerinin tarih içerisindeki etkilerini bizlere anlatmakla beraber onun muhalifleriyle yaşadığı olaylara da değinir. Sırrı Paşa onun İsa'yı Tanrı değil de Tanrı'nın kullandığı bir alet olarak gördüğünü söyler. Çünkü Tanrı kendisini anlatması için onun yoluyla İnsanları uyarmıştır. O, Tanrı oğlu değil yalnızca Tanrı'nın kullandığı bir vasıta. Arius'un bu düşüncesi Hristiyanlığın İsa-Tanrı ilişkisine büyük bir etkide bulunmuştur. Müellif Arius'un İsa ile Tanrının aynı cevherden olmadığını ve İsa'nın bir insan olduğunu da ele alır. Çünkü İsa ile Tanrının aynı cevherden olması onun yaratılmışlar gibi parçalara ayrıldığını göstermektedir. Bu da bir ilah için söz konusu olamaz. Aynı zamanda o, İsa'nın ezeli olmadığını baba tarafından yaratılan bir kimse olduğunu söyler. İsa'nın ezeli olması onunda ilah olmasını gerektirir ki bu ilah beraber başka bir ilah kabul etmektir. Arius bunun doğru olmadığını söyler. Sırrı Paşa'ya göre Arius ve muhaliflerinin aralarındaki benzerlik sadece İsa'nın babadan olduğu düşüncesidir. O, aralarındaki farkı ise şöyle açıklar: Muhalifler İsa'nın Allah ile aynı özden olduğunu söylerler. Arius ise aynı olmadığını Allah tarafından yaratıldığını söyler. Aynı zamanda Arius Hz. İsa'nın ezeli ve ebedi olmadığını, Ortodokslar ise ezeli ve ebedi olduğunu söylerler. Aralarındaki bir diğer nokta ise Ortodokslar Hz. İsa'yı ilah kabul edip, oğul baba ile eşittir inancına sahiplerken; Arius Hz. İsa'nın ilah olmadığını onun olmadığı bir zamanın olduğunu ifade eder.²⁹⁹

Sırrı Paşa Arius'un bu görüşlerini alıntılarla ele alır. Onun bu görüşlere yaptığı en büyük eleştiri onların muvahhit bir mezhep olmaları ve Hristiyanlığın temel de tevhid esaslı bir din olarak göstermeleridir. Zaten onların inançlarına kolektif bir şekilde baktığımızda bunu rahatlıkla görebiliriz. Onlar Tanrıyı mutlak kemal, mutlak yücelik ve mutlak sübut sahibi olup bir şeyden türemeyen aynı zamanda yaratmada bir ortağa ihtiyaç duymayan yegâne kişi olarak ifade ederler. Bu görüş başlı başına onların muvahhit bir inanca sahip olduklarını gösterir. Arius'un amacı zaten insan olan bir kişinin tanrı olamayacağını savunmaktır. Onun mücadelesinde bunu görmekteyiz.³⁰⁰ Sırrı Paşa bunu vurgulamakla beraber onun Hristiyan teolojisinde üçlü inancın hepsini reddetmediğini de bizlere gösterir.³⁰¹

²⁹⁹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 131.

³⁰⁰ Cabiri, "Üç Semavi Dinin Temel Birliği Hakkında", 44-45.

³⁰¹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 131.

Evet, Arius İsa'nın Tanrı ve Tanrı oğlu olarak kabul etmemektedir. Fakat o, İsa'nın yaratılanların ilki olduğunu ve Tanrının ilk onunla yaratmaya başladığını ifade etmiştir. O sadece hiyerarşik olarak Tanrı ve İsa'nın eşit olmadığını söyler.³⁰²

Sırrı Paşa Arius'un Hristiyanlığa bu fikirleri ile etki etmesinin tarihi seyrini betimleyici bir şekilde bizlere anlatır. O, Arius'un Fikirlerini İskenderiye'de yaymaya başladığını ifade eder. İlk olarak öğrencilerine daha sonra ise mektuplarla önemli din adamlarına fikirlerini anlatmaya çalışır. Onun bu gayretinin tevhide olan bağlılığından geldiğine değinir. Bu yolla büyük bir alana yayılan fikirleri, İskenderiye başpiskoposu Aleksanderus tarafından hoş karşılanmaz ve fikirlerinden vazgeçmesi için toplantılar planlanarak ona baskı yapar. Onun Arius hakkında yaptığı bu propagandalar günümüzde dahi Arius'un sapkın olarak anılmasına neden olmuştur.³⁰³ Arius ise düşüncelerinden vazgeçmez. Aleksanderus'un kilisenin kabul ettiği İsa'nın Tanrı ve Tanrı oğlu olduğu düşüncesine karşı tartışmalara giren Arius bu yolla Hristiyan dünyasına büyük bir etkide bulunur. Özellikle yazdığı mektuplarla İskenderiye'de Aleksanderus'un nüfuzunu iyice kırar. Aleksanderus ise İncil ayetlerini delil getirerek İsa'nın tanrı olarak doğduğunu ve baba ile aynı cevherden olduğunu söyler. Aleksanderus'un İsa ile Babanın aynı cevherden olduğunu söylemesi, bunun için ayetler getirmesi, bu tartışmaların daha çok alana yayılmasını sağlamıştır. O, Arius'un görüşlerinin doğru olmadığını söyleyip Konstantin sarayında Arius hakkında propaganda yapmaya başlamış. Fakat İmparator Konstantin'in Arius'a sempati beslemesi bu onun bu çabasını boşa çıkarır. Bu süre boyunca Arius'un düşüncelerinin haklı olduğuna inanan çok büyük bir kitle oluşur. Bu tartışmalar gittikçe Romanın her tarafına yayılır. Öyle ki ülke içerisinde iç savaş çıkacak seviyeye kadar gelir. İmparator Konstantin kiliseden bu olayları yatıştırmasını ister. Bunun üzerine 325 yılında Roma İmparatoru tarafında İznik'te bir Konsil kurulur.³⁰⁴ Konsil kararlarını kiliseye yakınlığından dolayı Aleksanderus ve taraftarlarının görüşleri kabul edilerek "Baba ve oğulun aynı cevherden olduğu" görüşü kabul edildi. Arius'un görüşleri ise reddedildi. Arius ve taraftarları aforoz edilerek, kâfir olduklarına karar verildi.³⁰⁵ Bu konsilde Arius ve taraftarlarının

³⁰² Turhan Kaçar, "Ebionitler'den Arius'a: Eski Çağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (Ağustos 2003), 202.

³⁰³ Karl Bihlmeyer - Thomas Tuchel, *I ve IV.'ncü Yüzyıllarda Hristiyanlık*, çev. Antun Göral (İstanbul: Güler Matbaası, 1971), 33.

³⁰⁴ Fatış, *İnanç ve Ahlak Bağlamında Dört Kitaptan Yankılar*, 98.

³⁰⁵ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 110.

görüşleri reddedilmekle onlar sindirilmek istendiye de bu gerçekleşmedi. Arius ve arkadaşları bunun mücadelesini vermeye devam ettiler. Roma'nın farklı yerlerinde görüşlerini yaymaya devam ettiler. Roma kralı I. Konstantin onlara karşı sert tedbirler almaya başladı. Hepsinin mallarına el konularak Arius ve arkadaşlarını zindana attırdı. Bir müddet sonra kralın ölümüyle Arius ve arkadaşları bu baskıdan kurtulunca yeni gelen krala nüfuz edecek duruma kadar yükseldiler. Fakat Arius'un ölümüyle birlikte bu mezhep yavaş yavaş etkisini yitirdi.³⁰⁶

2.3.2. Hz. İsa'nın İlah Olduğunu Kabul Edenler

2.3.2.1. Gnosisyon (Merkuniyye)

Hristiyanlıkta en önemli inanç İsa'nın ilahlığıdır. Hristiyanlığın en belirgin özelliği budur. Bu dine inanmayan kimseler Hristiyanlar tarafından hoş karşılanmamış ve aforoz edilmişlerdir. Sırrı Paşa yukarıda Hz. İsa'nın ilah olmadığını savunan grupları ele aldıktan sonra onların tam tersi bir görüşe sahip olup Hz. İsa'nın insan değil de ilah olduğunu savunan başka grupları da ele alır.³⁰⁷

Gnosisyon diğer bir ismi ile Merkuniyye³⁰⁸ grubu Hristiyanların ilk yıllarında ortaya çıkmış bir topluluktur. Genellikle Ebiyonilerin karşısında olan bu grup Suriye topraklarında onlarla mücadele etmişlerdir. Sırrı Paşa'nın eserlerine baktığımız zaman karşımıza İsa'nın nâsuti yönünü inkâr eden ilk grubun bu olduğu çıkmaktadır. Onlar yeryüzünün iyiliklerle beraber kötülükleri de barındırdığına ve bu kötülüklerin ise babadan gelmesinin doğru olmadığına inanmaktadırlar. Bundan dolayı dünyada yaratılan her şeyin yaratıcısının onlara göre İsa Mesih'tir. Onlara göre İsa babadan

³⁰⁶ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 110-144. Ayrıca Aryanizm hakkında geniş bilgi için Bkz. Cabiri, "Üç Semavi Dinin Temel Birliği Hakkında", 43-46; Kaçar, "Ebionitler'den Arius'a: Eski Çağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", 188-204.

³⁰⁷ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 103-111.

³⁰⁸ Sırrı Paşa adı geçen eserinde Gnosisyon diye bir gruptan bahsetse de biz bu isme dair bir bilgiye ulaşamadık. Söz konusu bu mezheple aynı düşüncede olan Markuniyye/Marscionitlerin bu grup olabileceğine kanaat getirdiğimiz için bu ismi buraya ekledik. Bu iki grubun inançlarının benzerliği için bkz. Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa*, 62. Ayrıca bkz. Bülent Şenay, "Merkûniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/207-208.

südur eden bir ruhtur. Kirilenmiş olan insanı temizlemek için insan bedenine girerek yeryüzüne gelmiştir.³⁰⁹

Sırrı Paşa bunlardan bazılarının “Dostiyun (Dokatizm)” adıyla bilindiklerini ifade eder. Bu kimseler Mesih’in bir bedeni olduğunu da inkar etmişlerdir. Onlara göre Mesih bir bedene giremez onun varlığı cevhersiz ve hakikatsiz bir hayalden ibarettir. Bedeni olduğuna inan kimseler ise bu beden maddeden olmadığını, semavi bir cevherden olduğuna inanmışlardır. Bu kimseler Hz. Meryem’i ise Hz. İsa’yı taşıyan bir zarf olarak kabul etmişlerdir.³¹⁰

Bunlardan başka bir grup olup Pavlus’un onlara defaatle tebliğ mektupları gönderdiği ve Hz. İsa’nın iki kişiden oluştuğunu ifade eden Kronisiyon (Korintliler) grubudur. Sırrı Paşa bu kimselerin Hz. İsa’nın Yusuf en-Neccar’ın oğlu olarak kabul ettiklerini ifade eder. Onlara göre Mesih ise bir ruh veya kuvvedir. İsa vaftiz olduğunda İsa’ya geçmiştir. Onun mucizeler göstermesi konusunda ona güç vermiştir. Ona rehberlik etmiştir. Ölüm anında da geldiği yere geri dönmüştür. Ölüm acısını Mesih değil İsa’nın çektiğini ifade etmişlerdir. Sırrı Paşa bu kimselerin Hz. İsa’nın insan olduğunu kabul etmedikleri için Hristiyanlar tarafından reddedildiklerini ele alır. Çünkü Kitabı Mukaddeste İsa’nın hem ilah hem de insan olduğundan bahsediliyor. Bunlar Kitabı Mukaddestin aksine görüş bildirdikleri için kabul görülmeyip aforoz edilmişlerdir.³¹¹ Pavlus’un onlara gönderdiği mektupları incelediğimiz zaman onların sapkın bir grup olduklarına ulaşmaktayız.³¹² Kendileri putlara tapmakla birlikte Pavlus’un oralara elçiler yollamasıyla Hristiyanlığı kabul etmişlerse de tam benimsememiş ve Hristiyanlıkta farklı gruplara ayrılmışlardır.³¹³

2.3.2.2. Apollinarisyon

Bu grup İskenderiye’de eğitim görmüş Suriyeli Apollinaris’e mensup olmalarında ötürü bu ad ile anılmışlardır. İskenderiye’de felsefi görüşlerden

---

³⁰⁹ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 103; Schoeps, *Yahudi - Hristiyanlığı*, 123.

³¹⁰ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 105.

³¹¹ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 103-106.

³¹² 1Ko. 1:10-6:20.

³¹³ Schoeps, *Yahudi - Hristiyanlığı*, 36.

etkilenen Apollinaris İncili kendi görüşlerine göre yorumladı. O, 381 İstanbul konsiline etki etmiş önemli bir kişidir.³¹⁴

Sırrı Paşa eserinde bu kimselerin insanın üç cevherden yani beden, hayvanî nefis ve ruhtan oluştuğunu, Mesih'in ise insanlardan farklı olarak beden, hayvanî nefis ve ilahlık cevherlerin oluştuğuna inandıklarına yer verir. Onlara göre Mesih insan aklına muhtaç değildir. Çünkü Mesih'teki ilahi yön onun bütün fillerinin ilahi olması için yeterlidir. Bundan dolayı Mesih'te iki tabiat, iki akıl, iki irade olmasını kabul etmezler. Onlara göre Mesih eğer ilah ise onun gücünün ve aklının bir sınırı olmaması gerekir. Eğer insan ise o zaman gücünün de aklının da sınırı olur. İnsan iradesine sahip olan ise ilah olamaz.³¹⁵

Apollinaris bu görüşleriyle Arius ve taraftarlarına karşı mücadele etmiş ve onların Tanrı'nın doğduğuna dair görüşlerine tepki göstermiştir. O, İsa'nın akıl ve iradeye sahip olmadığını tamamıyla Tanrı'nın tabiatıyla aynı olduğuna inanır.³¹⁶

2.3.3. Hz. İsa'nın İlah ve İnsan Olduğunu Kabul Edenler

2.3.3.1. Nasturiyye

Bu grup miladi 5.yy.'da yaşamış Nestorius adında bir piskoposun görüşlerini ele alan bir mezheptir. İlk olarak Suriye'de ortaya çıkmış ve farklı fikirleri ile büyük bir kitleye hitap ederek orada ki Süryaniler arasında yayılmıştır. Onların bu fikirleri Müslümanlar arasında da dikkat çekmiş sıfatlar konusunda Mu'tezile'nin onlardan etkilendiğine değinilmiştir.³¹⁷

Müellif bu mezhebe dair bilgileri eleştirmeden ele alır. O, onların Hz. İsa'da iki tabiatın olduğuna inandıklarına değinir. Onlara göre Hz. İsa hem ilah hem de insandır. Onun bu ilahlığı kendisine Tanrı tarafından verilmiştir. İsa'ya verilen bu lahuti yön hakkında da kesin bir şeyin bilinemeyeceğini ifade ederler. Onların bu düalist tabiat anlayışlarına sahip olmalarının en önemli sebebi ilah olan bir kimsenin

³¹⁴ Bekir Zakir Çoban, "Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Ağustos 2013), 17.

³¹⁵ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 107-111.

³¹⁶ Çoban, "Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm", 13-27.

³¹⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2013; Öztürk, *İslâm toplumunda Hristiyanlar*, 92-93.

doğmayacağı fikridir. Bundan dolayı Hz. Meryem'in ilah doğurmadığını çünkü ilah olan bir kimsenin çocuk olması ve doğup ölmesinin söz konusu olamayacağını söylerler.³¹⁸ Şehristani bunların haça gerilme konusunu *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinde yer verir. O, onların Tanrı'nın acı çekmesinin doğru olmadığını bu yüzden bu olay sırasında acıyı çeken taraf Mesih'in ilahlık yönü olmadığını İnsanlık yönü olduğuna değinir.³¹⁹ Müsteşriklerden Montogomary Watt onların İsa ile şeytan ilişkisini ele alarak; İsa insanlığında şeytani yendiğini ve tüm insanlığı onun etkisinden kurtardığına inandıklarını değinir.³²⁰ Kanaatimizce bu inancında temeli Hristiyanlıkta insanlığın günahkâr olmasının sebebi olan Âdem'in günahıdır.³²¹

Sırrı Paşa onların bu görüşlerin tartışılması için Efes'te 431 yılında bir konsil toplandığına yer verir. O, bu konsilde Hz. Meryem'in Tanrı annesi olarak kabul edilerek Nasturi ve taraftarları aforoz edilmesinin tuhaf bir şekilde karşılar çünkü Nasturiler'in Tanrı'nın doğmayacağını veya Hz. Meryem'in Tanrı annesi olmayacağını düşüncesi hakikat olup akla uygun olanda budur. Hal böyleyken nasıl olurda bir sürü insan toplanıp ta bunun zıddı karar alırlar.³²²

2.3.3.2. Ya'kûbiyye

Süryani Hristiyanlar arasında yayılıp geniş bir kitleye ulaşan ikinci bir mezhepte Urfa piskoposu Yakup'a nispet edilen Ya'kûbiyye mezhebidir. Asıl adı Jacob Baradeaus olan Yakup miladi 540-578 yılları arasında yaşamıştır. Monofizit hareketin lideri olan bu kişinin görüşleri önce Antakya'da sonra İskenderiye'de yayıldı. Daha sonra da Anadolu ve Ortadoğu'da yayılan bu mezhep miladi beşinci yüzyılda ikiye ayrılarak varlığını sürdürmüştür.³²³

Sırrı Paşa Kadıköy konsilinde öne çıkan mezhebin bu olduğunu söyler. Onlar hakkında çok fazla bir bilgi vermeyen müellif onların inançları hakkında ise “tek tabiatlılar” olarak bilindiklerini söyler. Onlara göre İsa tek cevher tek uknûm ve tek tabiattadır. Bu tek tabiatlı olmaları ise ilah ile insan tabiatının birleştiğine

³¹⁸ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 144-145.

³¹⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 213.

³²⁰ William Montogomery Watt, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu* (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000), 12-13.

³²¹ Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 65-67.

³²² Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 144-145. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Öztürk, *İslâm toplumunda Hristiyanlar*, 92-113.

³²³ Öztürk, *İslâm toplumunda Hristiyanlar*, 113-114.

inanmalarındır.³²⁴ Aynı zamanda Meryem'in tanrı doğuran (theotokos) olduğuna inanan bu mezhep "Suyun suyolunda aktığı gibi Mesih'te Meryem'den akıp çıkmıştır." derler. Görüşlerinden dolayı kilise tarafından aforoz edilen Ya'kübiler daha sonra İslâmiyet'in yayılmasıyla yavaş yavaş etkilerini kaybetmişlerdir.³²⁵

2.3.3.3.Melkâiyye (Melkâniyye)

Melkâ kelimesi Süryanicede "kral taraftarları" anlamına gelir. Kadıköy konsilinde alınan kararları benimsemelerinden dolayı Antakya, İskenderiye ve Kudüs'te Bizans İmparatorunun taraftarları anlamında bu isim kendilerine verilmiştir. Sırrı Paşa bu ismin kaynağı hakkında iki görüş ele alır. Onlardan birisi yukarıda bahsettiğimiz "kral taraftarları" anlamına gelen Melkâ kelimesinden geldiğidir. İkinci bir görüş ise Melkâ adında bir kişiye mensup olmalarıdır. Birinci görüş bilginlerin ittifak ettikleri bir görüş olmakla beraber ikinci görüş tercih edilmemiştir.³²⁶

Sırrı Paşa bunlar hakkında herhangi bir eleştiride bulunmamış, sadece onlar hakkında kısa bir şekilde bilgi vermiştir. O, Melakâiyye'nin "İsa'nın içine ilah girerek onun insanlığına bürünmüştür." görüşüne inandıklarını söyler. Onların bu görüşü düalist tabiat inancının bir tezahürüdür. Fakat bu içine girme olayı doğduktan sonra değil doğumundan öncedir. Çünkü onlara göre İsa Tanrı Meryem tanrı doğurandır. Aynı zamanda onların Hz. İsa'nın ilah ve insan olarak çarmığa gerildiğine inandıklarını ele alan Sırrı Paşa, bu konuda herhangi bir açıklama yapmaz. O, bu mezhebin Roma'nın resmi mezhebi olduğunu ve Hristiyanların çoğunun bu mezhepten olduğunu söyler.³²⁷ İbn Hazm (ö. 454/1064) *el-Fasl* adlı eserinde onlardan bahsederken, onların "iki tabiat" görüşünü yer vererek bu iki tabiatın yarısının ilah yarısının ise insan olduğunu söyler. Onlar "insan olan çarmıha gerilince ölmüştür. İlah olan ise ebedidir." görüşüne inandıklarını söyler.³²⁸ Kadıköy

³²⁴ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 155; Fatiş, *İnanç ve Ahlak Bağlamında Dört Kitaptan Yankılar*, 100.

³²⁵ Montgomery Watt, *Müslüman-Hristiyan Diyaloğu*, 15. Ya'kübiyye hakkında geniş bilgi için bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 214-215.

³²⁶ Bu ismin kullanımını konusunda geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/84-85.

³²⁷ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 154-155.

³²⁸ Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn-Hazm, *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 272.

Konsili kararlarını aynen uygulayan bu mezhep İslâm fetihleri ile zayıflamış ve geri kalanlarda buldukları yerlerde göç etmişleridir.³²⁹

2.4. Havariler Hakkındaki Eleştirileri

Havari kelimesi Arapça “temizlemek” manasına gelen h-v-r (حور) kelimesinden gelir.³³⁰ Yunancada “apostello” kelimesine karşılık gelen bu kelime Hz. İsa’nın arkadaşları için kullanılıp “seçilmiş kişi”, “özel görevli” anlamında kullanılır.³³¹

Hz. İsa’nın tebliğinin sona ermesiyle birlikte onun davetini insanlara ulaştıran Havariler olmuştur. Onlar Kur’ân’ın ifadesiyle dinin tebliğinde Hz. İsa’ya yardımcı olmuş olan kimselerdir.³³² Hristiyanlıkta inanç esaslarının üzerlerine bina edildiği bu kimseler hakkındaki bilgiler İnciller yoluyla bizlere ulaşmaktadır. Sayılarının on iki olduğu ifade edilen bu kişiler Hristiyan inancına göre Hz. İsa’dan sonra peygamber olarak görevlendirilip dünyanın her tarafına gönderilmişlerdir. Onların da mucize sahibi olduklarına inan Hristiyanlar teslis inancını onların öğretilerine dayandırırılar.³³³

Sırrı Paşa’nın Hristiyanlığı eleştirirken ele aldığı konulardan biri de havarilerdir. O, Havarilerden bahsederken tek tek hayatlarına değinerek onlar hakkında bilgiler verip eleştirmektedir. Sırrı Paşa on iki havarinin isimlerinin Petrus, Andreas, Büyük Yakup, Yuhanna, Filipus, Barteluma (Bartelmay), Matta el-aşşar (Matta), Tomas, Küçük Yakup, Yahuda, Simon Kenani (Yurtsever Simon) ve Yahuda el-İşkariut olduklarını söyler. Sırrı Paşa’ya göre onların Hz. İsa’ya isnat ettikleri bu havariler Allah’ın bizlere anlattığı havariler değildir. Çünkü o, Hristiyanların kabul ettiği Havarilerin zayıf karakterli olduklarını, bir şey bilmediklerini, imanı zayıf kimseler olduklarını ifade eder. Müellif onların imanlarının zayıf olmasını şöyle açıklar: Havarilerden sayılan Yahuda İşkariot Hz. İsa’nın yerini 30 dirhem gümüş karşılığında Yahudilere söyleyerek Hz. İsa’ya ihanet

³²⁹ Geniş bilgi için bkz. Öztürk, *İslâm toplumunda Hristiyanlar*, 117-125.

³³⁰ Râgıb el-İsfahâni, "el-havariyyun", 263.

³³¹ Muammer Ulutürk, *Hristiyanlıkta Havarilik* (Konya: Selçuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 41.

³³² Saf 61/14.

³³³ Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa*, 42-45.

etmiştir. Bu da onun ne kadar zayıf bir imana sahip olduğunu bizlere gösterir. Böyle bir kişi nasıl hem havari hem de hain olabiliyor. Hâlbuki İncil’de bunun adı da havariler arasında geçmektedir.³³⁴ Aynı zamanda Sırrı Paşa İncil’de onlar hakkında “imanı zayıf ve bilgisiz kimseler olduklarını, Hz. İsa’nın göğe çıkmasından 50 gün sonra Rûhulkudüs’ün onlara gönderildiğini ve bu şekilde onların zihinlerinin açılıp cehaletlerinin yok olduğunu” söyler. Cahil ve günahkâr olan bir kişi nasıl olur da Allah’ın peygamberi olabilir? Bir de Onlar aldıkları bu özel güçle farklı dilleri öğrendikten sonra başka yerlere de gidip tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³³⁵ İbn Hazm bu konuya farklı bir noktadan yaklaşır. O, İncillerde Yahuda İşkariot’un insanları hidayete erdireceğini, hastalıkları iyileştirip insanları şeytanlardan koruyacak bir kimse olduğunu ve buna bu yetkileri verenin ise Hz. İsa olarak geçtiğini söyler. Hz. İsa nasıl olur da böyle hain birisine bu yetkileri verir. İbn Hazm (ö. 456/1064) buradan yola çıkarak bunların Hristiyanların uydurmaları olduğunu belirtir.³³⁶

Sırrı Paşa Hristiyanların Havariler için “Resûl” kelimesini kullanmalarına da değinir.³³⁷ O, bu ifadenin büyük peygamberler için kullanıldığına söyler. Nasıl olurda Havariler büyük peygamberlerden sayılsın. Sırrı Paşa onların Hz. İsa’nın arkadaşları olmalarına rağmen Hristiyanlarca peygamber olarak görülmelerini doğru bulmaz. Çünkü peygamberler günah işlemezler. Sırrı Paşa Havarilerin günahkâr ve bilgisiz olduklarını İncilin kendisinin haber verdiğini söyler. Aynı zamanda İncillere göre Yahuda İşkariot ihanet ettikten sonra Havariler onun yerine havariliğe Barsaba (Yusuf) ve Matiyya arasında kura çekip Matiyya’yı Havariliğe seçtiler. O, Peygamberliğin kura ve çoğunluk oyuyla olmadığını söyler. Çünkü peygamberlik

³³⁴ Mat 10:2-4; Şaban Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri* (Ankara: Kendi Yayınları, 1996), 242.

³³⁵ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 48-51.

³³⁶ İbn-Hazm, *El- Fasl*, 1/842.

³³⁷ Resûl, Arapça bir kelime olup “gönderilen kişi, elçi” manalarına gelir. Kur’ân-ı Kerim’de Nebî ile birlikte peygamberler için kullanılmıştır. Genel kabule göre nebî ile resûl kelimelerinin farklı anlamlara gelir. Resûl kendisine vahiy gelen kimseye denilirken; Nebî ise vahiy almayan, önceki resûle tabi olan peygambere denir. Fakat Kur’ân-ı Kerim’de bu iki kelime aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu da Nebî’nin daha genel bir anlam ifade ettiğini bizlere göstermektedir. Demir, "Nebî ve Resûl", 1/81; Muhammed ibn Yakûp Fîrûzâbâdî, *El-Okyânûsul-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları 1 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “resul” 5/4517.

Allah tarafından verilmiş olan bir görevdir. İnsanların kura ile veya çoğunluk oyu ile birilerini peygamber yapma gibi bir yetkileri yoktur.³³⁸

Sırrı paşa Havarileri tek tek ele alırken sonradan havarilere katılan Pavlus hakkında da çokça eleştiriler yapar. O, Hristiyanların “12 Havarinin hepsi basit ve eğitimsiz olduklarında, Yahudilerle savaşacak bir kişiye ihtiyaç duyuldu. Rab’da Saul’u seçip ona Pavlus adını verdi.” sözlerine değinerek; eğer havariler basit ve eğitimsiz kimseler ise İncil’de onların Rûhülkudüs tarafından özel yeteneklerle donatıldığı ifadesinin anlamsız olduğunu ifade eder. Çünkü onlar özel bir yetenek ile ilim sahibi olup birçok dil öğrenecek kabiliyete varmışlarsa onların basit ve ilimsiz olduklarını ve irşada güç yetiremeyeceklerinden söylemek çelişki ifade eder. Sırrı Paşa’nın bu şekildeki yaklaşımı Hristiyanların Pavlus’u aklamak gibi bir pozisyonun içine girdiklerini bizlere gösterir. Sırrı Paşa bundan sonra Pavlus’u Rûhülkudüs ile kıyaslayarak eleştiride bulunur. O, Rûhülkudüs’ün Havarilere hulûl ettiğini kabul eden Hristiyanlara, Rûhülkudüs Pavlus kadar olamıyor mu? Sorusunu yönelterek onların bu inanışlarının doğru olmadığını ironi bir şekilde anlatmaya çalışır. Hristiyanların Rûhülkudüs ve Pavlus karşılaştırmasındaki düşünceleri onların içinde düştükleri çelişkileri bizlere gösterir. Onların bu ifadelerine göre eğer Rûhülkudüs Pavlus’tan önemliyse o zaman Pavlus’a gerek yoktur. Onun öğretileri de geçersizdir. Yok, eğer Pavlus daha önemliyse O, zaman havarilerin durumunun sıkıntılı olduğunu anlarsınız. Sırrı Paşa, bu kadar bariz çelişkilerin olmasının Hristiyanlıkta akıl dışı şeylerin ne kadar çok olduğunu gösterdiğini söyler.³³⁹

Gerçekten tarih boyunca Pavlus şahsiyeti Hristiyanlığı araştıran herkes için şaşırtıcı olmuştur. O, önceleri Hz. İsa’ya düşmanlık eden birisidir. Hz. İsa’ya inanları esir edip götürürken; kendisine İsa’nın görüldüğünü ve onu Havari olarak seçtiğini ifade eden Pavlus, tevhid esaslı olan Hristiyanlık üzerine köklü değişiklikler yapmıştır.³⁴⁰ Pavlus İsa’nın ölümünden sonra havraları dolaşarak “İsa’nın Tanrı’nın oğlu” olduğunu söyleyerek Hristiyanlıktaki tevhid akidesini teslise çevirmenin önünü açmıştır. Bu şekilde İsa’nın ilahlığını insanlara anlatmış ve bu konuda başarılı olmuştur.³⁴¹ Hristiyanlık tarihinde esrarengiz bir şekilde ortaya çıkan Pavlus ilk başlarda havariler tarafından da kabul görülmemekle beraber gittiği her yerde Hz. İsa

³³⁸ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 49, 53.

³³⁹ Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 53-56.

³⁴⁰ Elç.9:1-17.

³⁴¹ Elç.9:20.

hakkındaki düşüncelerini yaymaya devam etti. Hristiyanlara göre Havariler onun İsa için mücadele ettiğini görünce onun etrafından birleştiler. Bundan sonra Pavlus Kudüs'ten ayrılıp çeşitli seyahatler yaptı. Bu seyahatlerinin ilkinin Arabistan'a yapan Pavlus daha sonra Kıbrıs, Yunanistan, Makedonya ve Antakya gibi yerleri dolaşarak düşüncelerini yaydı. Pavlus gidemediği yerlere de mektuplar göndererek düşüncelerini oralara da yayıyordu. Anadolu'yu dolaşan Pavlus bu dine yeni şeyler katmaya devam etti. Ona göre Âdem'in itaatsizliği yüzünden insanlar günahkâr olarak doğarlar. İsa Mesih insanları bu günahattan kurtarmak için gönderilmiş ve çarmıha gerilmesi ile insanların üzerinde ki bu günah kalkmıştır.³⁴² Aynı zamanda o bu mesajlarını mektuplar yoluyla da farklı yerlere gönderirken oradaki insanların yaşam biçimini göz önüne alırdı. Örneğin Galatyalılar'a³⁴³ gönderdiği bir mektupta insanların Yahudi şeriatına uymalarının gerek olmadığını Mesih'e inanmaları yeterli olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁴ O aynı zamanda Yahudilerce uygulanan sünnet uygulamasını da kaldırarak; kendisinin İsa Mesih'ten vahiy aldığını; sünnet uygulamasının İsa Mesih'e inanmak için zorunlu olmadığını, sünnet olmadan da inanç olabileceğini söyleyerek bu uygulamanın zorunlu olmasına son vermiştir. Onun bu düşüncelerinin İncillere aykırı olması kendisinin kabul görülmesine engel olmamıştır. İnciller, özellikle Matta İncili Hz. İsa'nın Yahudi şeriatını nesh etmek için gelmediğini bilakis onunla amel edip ve onu tamamlamak için gönderildiğine değinir. Fakat Pavlus kendini Hz. İsa'dan daha yetkili olduğunu göstererek dilediği şeyi dilediği kimse için değiştirmiştir.³⁴⁵ Kendi varlığını insanlara kanıtlamak için Tanrı tarafından görevlendirdiğini ve daha annesinin karnındayken bu iş için seçildiğini bildiren Pavlus Galatyalılara gönderdiği bir diğer mektubunda sünnet olup Tevrat'a uyanların hiçbirine Mesih'in yardım etmeyeceğini bildirmiştir. Kendisine tabi olanları tevhitte ve tevhidi anlatanlardan uzaklaştırmasındaki gayesi ise bizlere onun Hristiyanlığı kendi adına kurduğunun işaretini gösterir.³⁴⁶ Pavlus Hristiyanlığa yeni yorumlar getirirken; onu Havarilerden saymayan ve düşüncelerine de karşı çıkan kişiler olduysa da Pavlus karşısında tutunamamışlardır. Bu kişiler zamanla etkilerini yitirip tarihe karışmışlardır. Örneğin yukarıda üzerinde durduğumuz

---

³⁴² Gal.1:1-2.

³⁴³ Galatya, günümüz Türkiye'nin Ankara ve Eskişehir illerini kapsayan, İç Anadolu illerini içine alan tepeliklerde oluşan antik bir kenttir. Bkz. Ulutürk, *Hristiyanlıkta Havarilik*, 160.

³⁴⁴ Gal.3:6-12.

³⁴⁵ İbn-Hazm, *El- Fasl*, 1/828.

³⁴⁶ İbn-Hazm, *El- Fasl*, 1/972; Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 40; Gal.1:1-24, 2: 16-21; Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340; Adam, "Yahudilik", 142-143.

Ebionitler ile Nasranîler Pavlus'un bu düşüncelerini kabul etmeyen gruplardır. Zamanla etkisini yitiren bu topluluklar Pavlus'un düşüncelerinin putperest köylü ve köleler arasında yayılarak etkisini artırması üzerine tarihe karışmıştır.³⁴⁷

Sırrı Paşa onlardaki çok mezhepçiliği de Pavlus ve Petrus'un başlattığı tartışmalara bağlayarak onların farklı vilayetlere gitmeleriyle miladi 2. ve 3.yy.'da Hristiyanlıkta birçok mezhebin ortaya çıktığını söyler. Kanaatimizce onların bu tartışmalarının Pavlus'un Hristiyanlığa kattığı yeni şeylerden kaynaklıdır. Örneğin Pavlus sünnet konusunda "ben sünnetsizlere Petrus ise sünnetlilere gönderildi."³⁴⁸ demektedir. Onun getirdiği yeni şeyler ve Hz. İsa'yı Tanrı olarak belirtmesi Sırrı Paşa'nın bu görüşünü doğrulamaktadır. Bu mezheplerin ekserisi kendi inciline sahip olup Hz. İsa hakkında birçok yalan dolan uydurmuşlardır. Sırrı Paşa bu mezheplerin 54 tane olduğunu söyler. Bu Mezhepler zamanla yok olmuşlardır.³⁴⁹

O, Hristiyan din adamları hakkında da eleştiriler yapar. Onların akıllarına yatsa bile hakikati kabul etmediklerini vurgular. Sırrı Paşa onların İslâm hakkında da bir şey bilmedikleri ifade ederek, onların bu konudaki anlayışlarına örnekler verir. Örneğin I. Haçlı seferinde Mescid-i Aksâ'nın tahrip edilmesinin sebebinin kindar, halkı kandıran bir papazdan dolayı olduğunu söyler. Bu papaz bir tabloya güya Hz. Peygamber ve Hz. İsa'nın resimlerini çizmiş, Hz. Muhammed elinde bir gürz ile Hz. İsa'nın kafasına vuruyordu. O, bu resmi bütün Avrupa ülkelerinde gezdirerek "İşte Muhammed sizin ilahınızın kafasına gürz ile vuruyor. Ne duruyorsunuz gidin ilk kutsalımız olan Filistin'i kurtarın." diyerek halkı kin ve nefretle doldurmuş ve binlerce insanın ölümüne sebep olan Haçlı Seferlerini başlamasına sebep olmuştur. Burada şöyle bir düşünce akla gelebilmektedir. Bu Papazın bu kadar etkiye sahip olmasının sebebi nedir? Bu, evvela Hristiyanların inançlarında kaynaklı olarak Papazların İsa tarafından hakikatin koruyucuları olarak atandıklarına inanılmasıdır. Bu ilk sebep olmakla beraber başkaca sebeplerden birisi de Avrupa'nın o zamanki içinde bulunduğu sosyopolitik ve sosyoekonomik durumdur. Çünkü Kiliselerin taç giydirme yetkisi, afroz etme yetkisi, günah çıkarma yetkisi ve cennetten toprak satma gibi yetkileri halkın üzerinde böyle bir etki oluşturmuştu. Özellikle afroz

³⁴⁷ Bu mezhepler hakkında geniş bilgi için bkz. Kaçar, "Ebionitler'den Arius'a: Eski Çağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", 187-207.

³⁴⁸ Gal.2:6-8.

³⁴⁹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 57-58.

edilme onların elinde büyük bir güç olarak görülüyordu.³⁵⁰ Bu yanlış inanç biçimlerini taşıyan halk onların eliyle böyle bir tarihi vahşete sebep olmuşlardır.³⁵¹

2.5. İnciller Hakkındaki Eleştirileri

Hristiyanların inançlarını temellendirdikleri kitap Kitab-ı Mukaddes'tir. Bu isim Yunanca Bible'nin karşılığı olup Eski Ahit ve Yeni Ahidin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Eski Ahit, Hristiyanlığın Hz. İsa'dan önce insanlık ile Tanrı arasında yapıldığına inandıkları bir ahit olup Yahudilerin kutsal metinlerini kapsar. Fakat Yahudiler böyle bir şeyi kabul etmezler. Çünkü bunu onaylamaları dinlerinin eskidiğini kabul etmelerini gerektirir. Yeni Ahit ise Tanrı ile İsa arasında yapıldığına inandıkları ve Kanonik³⁵² olarak kabul ettikleri dört İncil ve çeşitli yazmalara verilen addır.³⁵³

Hristiyanlık tarihinde İncillerin mahiyeti ve yazılışı bu konuya eğilen çoğu bilim adamı tarafından daima tartışmalı olmuştur. Sırrı Paşa da bu konuyu eleştirenler arasındadır. O, Hristiyanların kendi elleri ile yazdıkları kitapları “Bu Allah'ın kitabıdır.” diye insanlara söylediklerini ifade eder. Sırrı Paşa İncillerin yazılmasından bir araya getirilmesine kadar birçok çelişki ve problemle dolu olduğuna değinir. Onun bu tespiti dört İncilin kendi arasında olduğu gibi bu İnciller ile yazılan mektuplar arasında da görülmektedir. Örneğin Petrus bir mektubunda “işte o gün Rab, bir hırsızın gelişi gibi gelecektir.” geçmektedir. Bu ifadenin ahlaki ve akli olarak hiçbir izahının olmadığı ortadadır. Yine Yuhanna İncilinde Hz. İsa'nın

---

³⁵⁰ Aforoz, sözlük anlamı bir kişinin diğerleri ile olan iletişiminin kesilmesi anlamına gelen bu kelime Hristiyanlara göre inanlar topluluğundan dışlanma ve söz konusu toplulukla iletişiminin koparılmasını ifade eder. Bu ceza vaftiz olan bir kişiye suçu ve asiliğinden dolayı manevi bir güç tarafından uygulanır. Bu güçte kilisedir. Kişi manevi bakımından temizlenip asiliğinden vazgeçene kadar sürdürülür. Emine Meydan, *Hristiyan Kilise Otoritesinde Aforoz* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 19-20.

³⁵¹ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 7; Umberto Eco (ed.), *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar ve Müslümanlar*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa, 2010), 151-155.

³⁵² Kanonik, Sami dilinde “kamuş” ya da “değnek” anlamına gelen Kanon kelimesinden gelmektedir. “ölçü, kural, norm, kıstas” gibi anlamlara gelen bu kelime dinsel bir terim olarak Hristiyanların kabul ettikleri dört İncil'in sahih olduğunu ifade etmektedir. Bedia Koçakoğlu - Gülbahar Öztinar, “İnkılapçı Kanonun İzinde Gerçek Hikâyeye Doğru: Dikmen Yıldızı Okumaları”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 38 (18 Aralık 2017), 35-36; Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 74-75.

³⁵³ Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 56,74-75; Adam, “Yahudilik”, 152-153.

hem kendisi için şahitlik ettiğini hem de etmediğine yer veriyor.³⁵⁴ Bunun gibi çok fazla örnek göstermek mümkündür. Fakat biz bu kadarı ile yetiniyoruz. Hristiyanların bu konularda soru sormayı yasakladığını ve bu konuların akıl ile kavranmadığını ifade ettiklerini söyleyen Sırrı Paşa, Hristiyanların kendilerinin zaten İncillerin sıhhatinden emin olmadıklarını söyler. O, İncillerin tahrîf edildiğini çeşitli açılardan eleştirerek ifade etmiştir.³⁵⁵

Sırrı Paşa İncillerin tahrîf edilmesi konusuna ilk olarak zamansal bir bakış açısıyla bakar. O, İncillerin nasıl belirlendiğini ve Ahd-i Cedid haline getirildiğini eleştirir. İncillerin sayılarının zaman içerisinde çok fazla artması ve bu İncillerin çoğunun yalan yanlış bilgilerle dolu olması tarihi kayıtlarca tespit edilmiştir. Öyle ki miladi 1.yy.'da her kiliseye ait bir İncil bulunuyordu. Bunların sayısının ise 54'ten fazla olduğuna ulaşabiliyoruz.³⁵⁶ Hristiyanlara göre Ahd-i Cedidin toplanmasının sebebini bu yanlış bilgileri bertaraf etmektir. Aslında o, onların bu görüşüne de pek inanmaz çünkü yanlış bilgileri ayıklayalım derken aldıkları yine yanlış bilgilerdir düşüncesindedir.³⁵⁷ O, bu konuda Hristiyan din adamlarının görüşlerine de değinerek bu konuda ki kanısını destekler. Örneğin Hristiyanlar dört İncili belirleyen kimseler hakkında kişilik ve ilmî bakımından zayıf kimseler olduklarını söylerler. O zaman İncillerin sahit olup olmadığına inanılmasının nasıl mümkün olabilir. Müellif, Hristiyanların bu zayıflığı ilahi bir destek olduğunu belirtmelerinin ise akla aykırı olduğunu ifade eder. Çünkü Hristiyanlar Ahd-i Cedidi oluşturanların anlayış ve zihni bakımından zayıf olmalarının ilahi bir güç tarafından desteklendiklerini inancındadırlar. Yani onların bu zayıflığı ile bu sahit İnciller ortaya çıktıysa, bu onların ardında ilahi bir desteğin olduğunu gösterir. Sırrı Paşa'nın bu düşüncesini doğrulayan bir başka ifade de batılı kaynaklarda geçen İncil sahibi Esebious adında bir Hristiyan bilgininin İncillerini kilise tarafından sahte olarak kabul edilmesidir. O, kendisine ait İncillerin önceden sahit kabul edildiğini fakat daha sonra sahte olarak değiştirdiklerini bizlere bildirir.³⁵⁸

Bundan sonra Sırrı Paşa Ahd-i Cedid'in oluşumuna değinir. O, bu kitapların Miladi 2.yy.'la kadar neden toplanmadığı sorusunu sorar. Bu sorunun cevabını

³⁵⁴ İbn-Hazm, *El- Fasl*, 1/972; Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 331-332.

³⁵⁵ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 58-61.

³⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa*, 57.

³⁵⁷ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 62.

³⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 159-162.

kendisi vermekle birlikte konun tarihsel boyutuna bakmaz. Tarihsel boyutta sebep olarak Hristiyanların yaşadığı baskılar ve yıpranmalar olduğuna ulaştık. İbn Hazm da önceleri tek İncilin var olduğunu söyledikten sonra, onların gördüğü baskı ve zulümden sonra bu İncilin ortadan kaybolduğunu ve bazı kısımların farklı kitaplara geçtiğini söyler.³⁵⁹ Sırrı Paşa ise Hristiyan kaynaklarca sebep olarak bu kudretin insanlara verilmediğine ulaştıktan sonra bunun mantıklı olmadığını ifade eder. Çünkü söz konusu kitap Allah'a ait olup onun emirlerini içeren bir kitaptır. Bu kitabın tahrîf edilmesinin önüne geçilmesi için akıl onun toplanıp muhafaza edilmesinin daha mantıklı olduğunu bizlere gösterir. Zaten İncillerin toplanması için gerekli sebeplerin olduğunu da Hristiyan kaynaklarca tespit edilmektedir. Bu tespitleri ise yukarıda ele aldığımız üzere çok fazla incilin ortaya çıkması ve bunlarla beraber yalan yanlış bilgilerin olmasıdır. Zaten bu tür konuların sorgulanmasını Hristiyan din adamları tarafından yasaklandığını ifade eder. Çünkü onlara göre bu tür konular insan aklının eremeyeceği konulardır. Bunlar hakkında sorular sorulmaz.³⁶⁰

Hristiyanlar İncilleri Kanonik ve Apokrif İnciller olarak ikiye ayırırlar. Onlara göre Apokrif İnciller sahte İncillerdir. Örneğin Barnabas İncili onlara göre Apokrif bir İncil'dir. Onlar Kanonik İncil olarak Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncillerini kabul ederler.³⁶¹ Sırrı Paşa bu İncillerinin sıhhati üzerinde durur. O, bu İncillerin sahiplerine nispetlerinin şüpheli olduklarını söyler. Çünkü ilk asırdan itibaren yazılan İncillerin hepsi Havariler adına nispet ediliyordu. Sayısı belli olmayan birçok İncilin varlığı sabitken bu İncillerin bu şahıslara ait olup olmadıkları şüphelidir.³⁶² Bu konunun daha iyi anlaşılması için birkaç örnek vermeyi uygun buluyoruz. Örneğin Matta İncili üzerine yapılan bilimsel ve edebi çalışmalar bu İncilin Havari Matta Levi'ye ait olmadığı ortaya çıkmıştır. Çünkü Matta İncilinde olaylar sürekli üçüncü şahıs dili ile anlatılır. Hatta kendisinden bahsederken dahi bu dili kullanmıştır.³⁶³ Yani sanki birisi birisinden duymuş gibi bir anlatımla anlatılır. Aynı zamanda Matta'nın Markos'tan İncil yazdığı da söylenmektedir. Hâlbuki Markos Havari değildir.³⁶⁴ Yine Markos'un İncili de Markos'a ait değil daha çok Petrus'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Petrus'un görüşlerinin çoğu bu

³⁵⁹ İbn-Hazm, *El- Fasl*, 1/732.

³⁶⁰ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 58-65.

³⁶¹ Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 148.

³⁶² Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 66-67.

³⁶³ Mat. 9:9-11.

³⁶⁴ Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 185.

İncil'dedir. Luka İncili de Pavlus'un görüşlerini barındırmakla beraber putperestlere yönelik hazırlanmış ve onların keyfine göre derlenmiştir. Yuhanna İncili de Havari Yuhanna tarafından yazıldığına inanılır fakat bu İncil de ona ait olmadığı söylenmiştir. Çünkü bu İncil'de sürekli İsa'nın ilahlığı üzerinde durulmuştur. İsa'nın Peygamberliği hususuna hiç değinmemiştir. Hâlbuki Havari olan bir kişinin İsa'nın Peygamberliği ile karşılaşmaması mümkün değildir.³⁶⁵

2.6. Hristiyanlarca Hz. Peygamber'in Peygamberliği

Hız. Muhammed tüm insanlığa gönderilmiş son peygamberdir. Bu Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde vurgulanmaktadır. Hız. Muhammedin peygamberliğinin tüm peygamberlerce de bilindiği aynı şekilde Kur'ân-ı Kerim'de ifade edilmektedir.³⁶⁶ O'nun ilahi kitaplarda müjdelenmesi her dönem kelâm ilminin önemli bir konusu olmuştur. Özellikle bazı mühtedi âlimler İslâm'a girişlerinin sebebinin bu olduğunu söylemişlerdir. Örneğin önceleri İspanyol bir papazken Müslüman olup Abdullah Tercüman ismini alan Anselmo Turmeda İncillerdeki "Faraklit" müjdesinden dolayı Müslüman olmuştur.³⁶⁷ Kelâmda ilahi kitapların Hız. Peygamberi müjdelemesi "tebşirât" bahsi altında işlenmiştir.³⁶⁸

Sırrı Paşa da İncil'de Hız. Peygamberin müjdelendiğini belirtir. O, bazı Hristiyan din adamlarının Hız. Muhammed'in peygamberliğinin kabul ettiğini ifade eder. Çünkü onlar Hız. Peygamberin hayatının geçmişte gönderilmiş peygamberlerin hayatına benzediğini söylerler. Fakat onlara peki "Neden Ona iman etmiyorsunuz?" sorusu sorulduğunda ise onlar: "O sadece Araplara gönderilen bir peygamberdir. Araplardaki putperestliği yıkmak için gönderilmiştir. Bize gönderilmemiştir. Bizim dinimizi nesh etme yetkisine sahip değildir." diye ifade ederler. Onların sadece Araplara gönderilmiş demeleri de delile dayalı bir ifade değildir. Çünkü peygamberlik Allah tarafından verilen bir vazifedir. Peygamberliğin kavmiyeti

³⁶⁵ Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-345; Kesler, *Kur'ân-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, 218-225; Adam, "Yahudilik", 152-156.

³⁶⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 2/304; Ahzab 33/40, Âl-i İmrân 4/81.

³⁶⁷ Fatış, *İnanç ve Ahlak Bağlamında Dört Kitaptan Yankılar*, 122.

³⁶⁸ Hidayet Işık, "Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil'de Hız. Muhammed", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2012), 12.

olmaz. “..biz hiçbir peygamber arasında ayırım yapmayız..”³⁶⁹ ayeti bunu gösterir. Çoğu bilgin bu görüşü kabul etmiştir.³⁷⁰

Sırrı Paşa onların bu konudaki görüşlerini daha iyi belirtmek için dönemin Diyarbakır valiliği görevini ifa ederken Diyarbakır Başpiskoposu Abdi Yesu’ Efendi ile bu konuda geçen tartışmalarını bizlere nakletmektedir. Abdi Yesu’ Efendi Bahtunnasır’ı örnek vererek, Hz. Muhammed’in Araplara gönderilişi gibi o da Allah tarafından Yahudilerin azgınlığını bertaraf etmek için gönderildiğini ifade eder. Sırrı Paşa ise bu örneğin kıyas-ı ma’a’l-fârik³⁷¹ olduğunu ifade eder. Söz konusu bir peygamber ile kâfir ve zalim olan bir kimsenin kıyaslanması ne kadar doğru olabilir. Abdi Yesu’ Efendi burada toplumu terbiye etme üzerine bir kıyas kurmaya çalışmışsa da bu doğru bir kıyas değildir. Çünkü Peygamberler Allah’ın razı olduğu kimselerdir. Yaptıkları işlerde Allah’ın razı olacağı işlerdir. Bahtunnasır ise bir kâfirdir. Bir peygamberle kıyaslanması doğru olmaz. Abdi Yesu’ Efendi bu seferde Yunan filozoflarını örnek vererek “Onlarda peygamberler kadar bir bilgiye sahiptiler. Demek ki Allah peygamberler kadar bilecek birilerini de yaratmış. Allah bazen adedi dışına çıkar.” diye ifade ederek bu soruya cevap vermeye çalışır. Sırrı Paşa ise Yunan filozoflarının putperest kimseler olduğunu Resûl-i Ekrem’in peygamberliğinin kabul etmemek için bu gibi kıyaslanmalarının yapılmasının doğru olmadığını ifade ettikten sonra; Yunan filozofları ilmî bilgiye kendi çabaları ile vardılar; ama Allah’ı bulamadılar. Hz. Muhammed hiçbir hocanın dizinin dibinde oturmadan, hiçbir kitaptan ders okumadan ve hiçbir ders ortamında bulunmadan ilmî bakımından çoğu bilginin söylemeyeceği şeyleri söylemiş. Siyaset ve hikmette çoğu bilginin yapamayacağı şeyi yaparak bir nevi peygamber olduğunu göstermiştir.³⁷²

İncil’de Hz. Peygamberin müjdelendiği konusu “tebşirât” bahsinin önemli bir konusudur. Bu konuda geniş bir çalışma yapan Ali b. Rabben et-Taberi Yuhanna İncilinde bu konuda detaylı bilgilerin olduğunu söyler. İncillerin muhtevasının hak din İslâm ile ilişkili olduğunu Hristiyan din adamlarının ise bunu değiştirdiği beyan eder.³⁷³ Sırrı Paşa Abdi Yesu’ Efendi ile münazarasına İncil’de Hz. Peygamberden

---

³⁶⁹ Bakara 2/285.

³⁷⁰ es-Süyûtî, *Dürrü’l-Mensûr et-Tefsir bi’l-Me’sûr*, 3/367.

³⁷¹ Kıyas ma’a’l-fârik: Asıl ile fer’ arasında illet birliğinin kurulamaması. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Okur, “Kıyas İşleminde İlet Birliğinin Sağlanamaması Hali: Kıyâs Ma’a’l-Fârik”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1/36 (Ekim 2020), 17.

³⁷² Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 78-80.

³⁷³ Işık, “Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil’de Hz. Muhammed”, 19.

bahsedilip edilip edilmediğinden söz eder. Abdi Yesu' Efendi bu konuda Hz. İsa'nın bir şey demediğini anlatır. Sırrı Paşa ise İncillere göre Hz. İsa'nın ondan bahsetmesinin daha mantıklı olduğuna değinir. Çünkü İncillere bakıldığında Hz. İsa'nın Petrus'un inkâr edeceğini sonra tekrar iman edeceğini bildirdiği yazıyor.³⁷⁴ İnciller bu kadar basit bir kişiden bahsettiği halde Hz. Peygamberden bahsetmemesi normal değildir. Tevhid açısından Petrus'un varlığı çok önemli değildir. Fakat Hz. Peygamberin tevhidi anlatışı dünya üzerinde büyük değişimler meydana getirmiş, büyük tarihi olaylara sebep olmuştur. Aynı zamanda bu Hz. Peygamberin iyi yönde olmasından dolayı İncillerin ondan bahsetmesi zorunluluğudur. Eğer Hristiyanlar Hz. Peygamberin peygamberliğini kabul etmeyip kötü biri olarak görüyorlarsa da yine İncillerin ondan bahsetmesi gerekir. Çünkü İncillerde Hz. İsa'nın deccaldan³⁷⁵ bahsettiği ve onun geleceğini bildirdiği geçmektedir.³⁷⁶

Sırrı Paşa'nın üzerinde durduğu bir değer konu ise Hz. İsa'nın haber verdiği Faraklit'in Hz. Peygamber olup olmamasıdır. Abdi Yesu' Efendi bu ifadenin Hz. Muhammed'i göstermediğini belirtir. O, bu ifadenin Yunancaya sonradan geçtiğini belirtip bunun aslının "Paraklitus" olduğunu, bu ise "teselli veren" manasına geldiğini belirtir. Eğer bu ifade dediğiniz gibi "Perikletus" olsaydı "Ahmet" ve "Mahmud" manasına gelirdi diye ifade eder. Yuhanna İncilinde geçen "Perikletus" değil "Paraklitus" lafzıdır. Bu kişi ise İsa'nın göğe çıkmasından üç gün sonra havarilere görünüp onlara teselli veren Rûhülkudüs'tür. Abdi Yesu' Efendinin gösterdiği deliller genel olarak Hristiyanların kullandığı argümanlardır. Fakat sadece Yuhanna İncilinde geçen bu ifade Hz. Peygamberin müjdelendiğini göstermez aynı zamanda bu ifadenin Kur'an'da da geçmesi bu müjdenin en büyük kanıtıdır.³⁷⁷ Çünkü Allah Hz. peygamberin daha önceki kitaplarda olduğunu bize göstermektedir. İncil'deki bu ifade yoksa bile bu delil yeterlidir. Fakat Kur'an'ın haber verdiği bir konunun İncil'de bulunması İncil'deki o ifadenin doğru olduğunu bizlere gösterir. Konunun iyice anlaşılması için Yuhanna'da geçen bu ifadeleri buraya bırakmak istiyoruz.

³⁷⁴ Mat.26:34-35; Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 243.

³⁷⁵Deccâl: Sözlük anlamı "bir şeyi örtmek, yaldızlamak, boyamak" anlamındaki "deci" kökünden türeyen bir sıfattır. Terim manası ise âhir zamanda ortaya çıkıp göstereceği hârikulâde olaylar yoluyla bazı insanları delâlete sürükleyeceğine inanılan kişi demektir. Halil b. Ahmed (ö.175/791) onun için "Yalancı, onun yaldızı, yalan ve sihiridir. Çünkü hakkı yaldızlayacak yani karıştıracak" tarifinde bulunmuştur. Topaloğlu - Çelebi, "Deccâl", 76; Alparslan Kartal, "Cerh-Ta'dîl İlminde 'Deccâl' Kavramının Kullanımı", *Usul İslâm Araştırmaları* 35/35 (Mayıs 2021), 142.

³⁷⁶ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 80-85; 2.Se.2:8-11.

³⁷⁷ Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici'nin Hristiyanlık eleştirisi*, 129.

Yuhanna 14:15, “Eğer beni seviyorsanız, vasiyetimi tutunuz.”

Yuhanna 14:15-16, “Ben hakiki Rab olan Allah Teala’dan talep edeceğim, O size bir Faraklit verecektir, tâ ki daima sizinle beraber olsun.”

Yuhanna 14:26, “O size her şeyi öğretecek ve size söylediğim her şeyi hatırlınıza getirecektir.”

Yuhanna 15:26, “Faraklit geldiği zaman benim adımla hareket edip, benim için şehadet edecektir.”

Yuhanna 16:7, “Benim gitmem sizin için hayırlıdır. Çünkü ben gitmezsem Faraklit size gelmez. Fakat gidersem onu size gönderirim.”

Yuhanna 16:8, “Ve Faraklit geldiğinde, günah için, salah için ve hüküm için dünyayı ilzam edecektir.

Görüldüğü üzere buradaki Faraklit lafızlarını kontrol ettiğimizde bir insanı ifade ettiğini görmekteyiz. Sırrı Paşa bu ayetlerde geçen özelliklerin Hz. peygamberde mevcut olduğuna değinir. Çünkü Hz. İsa’dan sonra gelip insanlığı hidayetle buluşturan kişi Hz. Muhammed’dir. Yuhanna’da geçtiği gibi tüm insanları günahlara karşı uarmış ve Hz. İsa’nın hakikatini insanlara bildirmiştir.³⁷⁸ İbn Kayyim el-Cezvi (ö.751/1350) Yuhanna’da geçen ayetleri ele alırken bu kişinin Hz. Peygamber olduğunu söyler. Eğer Hristiyanların dediği gibi kutsal ruh ise bunun için Hz. İsa’nın gitmesine gerek yoktur. Kutsal ruh her zaman peygamberlerle beraber olmuştur. O da ayetlerdeki ifadenin bir soyut varlığa değil somut bir varlığa işaret ettiğini söyler.³⁷⁹

Sırrı Paşa bu ismin Hz. Peygambere nispetinin sadece bununla yeterli olmadığını ifade ederek lafız üzerinde şöyle bir değerlendirme yapar: O, “Paraklitus” lafzının Yunancada “Niyaz olunmuş” manasına geldiğini bu ifadenin ise bir insana isim olamayacağını belirtir. “Paraklitus” kelimesinin “Perikletus” kelimesinden dönüştüğü ise açıktır. Çünkü “Perikletus” lafzı Yunancada “Ahmed” manasına gelir. Bu ismin insana konulması daha uygundur. Aynı zamanda Hristiyanların kabul ettiği

³⁷⁸ Sırrı Paşa, *Nurü'l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 90.

³⁷⁹ Işık, “Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil’de Hz. Muhammed”, 19; Akif Göçmen, “İbn Kayyim el-Cezviyye’nin Tahrif Anlayışı”, *Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Temmuz 2023), 90-91.

bu dört İncil dört farklı zamanda yazılmıştır. Bu İncillerden sadece Yuhanna İncili Yunanca yazılmış, diğer dört İncil İbranice yazılmıştır. Hz. İsa'nın dili de İbranice idi. Bu lafız Yunancaya geçerken “Paraklitus” olarak geçmiş olabilir. Ki bu İncillerin dışında birçok incilin olduğu da kanıtlanmıştır. Hristiyanlar bu İncilleri kabul etmemektedirler. Bu İncillerde Hz. Peygamberden bahsedildiği muhakkaktır. Değerlendirmesinde bulunur.³⁸⁰

Sırrı Paşa “Perikletus” kelimesinin Hristiyan din adamları tarafından değiştirilmiş olabileceğini de bildirir. Çünkü Kur’ân-ı Kerim’de de Hz. İsa'nın Hz. Peygamberi müjdelediği bildirilmiştir.³⁸¹ Hristiyan din adamları “Perikletus” kelimesinin “Ahmed ve Muhammed” manasına geldiğini bildikleri için bunu “Paraklitus” olarak değiştirdiklerini söyler.³⁸² Hacı Abdullah Petrici de bu ifadenin Hz. İsa dışında bir insanı nitelediğini bu kişinin kutsal ruh olmasının doğru olmadığını ifade eder. O aynı zamanda Yuhanna İncil’inde geçen geçen ifadenin de çok sağlam olmadığını çünkü bu İncillerin bozulduğunu ve burada da Hz. Peygamberin müjdelenmesinin eksik olabileceğini söyler.³⁸³

---

³⁸⁰ Gündüz vd., *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap*, 149; Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 96.

³⁸¹ Okumuş, *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*, 148.

³⁸² Sırrı Paşa, *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda* (Kemal Salih Sel koll., 604), 95-102.

³⁸³ Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici’nin Hristiyanlık eleştirisi*, 129.

SONUÇ

Ehl-i kitap kavramsal olarak ilahi kitap sahibi olmayı gerektirir. Bu ifadenin intisap ettiği topluluklar ise genel kanaat olarak Yahudiler ve Hristiyanlardır. Ehl-i kitap olan Yahudiler Hz. Peygamberin birebir muhatap olduğu ve bundan dolayı çoğu görüşlerinin bize aktarıldığı aynı şekilde Kur'ân'da en çok üzerinde durulduğu dindir. Hristiyanlık ise daha çok tevhid konusundaki düşüncelerinden dolayı Kur'ân'ın en çok üzerinde durduğu ikinci bir din olmuştur. Bu iki dinin tahrif edildiğini bizlere bildiren Kur'ân, onlarda geçen hakikatleri de bizlere gösterir. Kur'ân Yahudilerin peygamberlerine yaptıklarını, Hristiyanların peygamberlerine taptıklarını ve ruhban sınıfını ilah edindiklerini bizlere anlatır.

Osmanlı dönemi 19.yy.'da yaşamış olan Giritli Sırrı Paşa Ehl-i kitap kategorisine giren Yahudiler ve Hristiyanları sosyal çevrenin etkisi çerçevesinde incelemiş, onlar hakkında özlü bilgiler vermiştir. Onun özellikle Hristiyanların üzerinde durması ve inançlarını eleştirmesi, bulunduğu ortamda onların çok olmasından kaynaklanmaktadır. O, Hristiyanlığı misyonerlerin faaliyetlerine engel olmak için ele almış; Hz. İsa'nın tabiatı, İncilleri, Havarileri ve Hristiyanlıkla ilgili farklı konuları teker teker eleştirmiştir.

Sırrı Paşa Hristiyanlıkta akla aykırı ve Hz. İsa ile bağdaşmayan düşünceleri ele alarak bunların doğru olup olmadığını eleştirmiştir. Söz konusu Hz. İsa hakkındaki düşüncelerinin sorgulanması gerektiğini ifade ettikten sonra, tevhidi anlatmak için gönderilen Hz. İsa'nın tanrı olarak kabul görülmesinin akıl ile bağdaşmadığını anlatır. Hristiyanlığın Hz. İsa'nın tabiatını anlatmak için kullandığı hulûl, birleşme ve bir şeyin başka bir şeye katılması gibi argümanları eleştirerek Hz. İsa ile bunların kıyaslanmasının doğru olmadığını üzerinde durur. Örneğin kömür de ateşin var olması, susamda yağın olması gibi cümlelerin sadece akıl karıştırmaktan başka bir şeyi ifade etmediğini söyler. Onun bu argümanlara karşı kullandığı en önemli delil ise akıldır. Çünkü Hristiyan din adamlarının çoğu akıl dışı şeylere rağmen Hz. İsa'nın tabiatının sorgulanmasına izin vermezler. O, Hz. İsa'nın insan olduğuna ilk dönem Hristiyan mezheplerini örnek göstererek eleştirir. Hz. İsa'nın ilah olmadığını savunan Ebionitleri, Nasranîler ve Ariuscuları örnek gösterir.

Bunların karşısında olan mezheplere de değinen Sırrı Paşa, onların fikirlerini de eleştiri süzgecinden geçirir.

İnciller konusunda Kanonik İncillerin birbiri ile olan çelişkilerine yer veren Sırrı Paşa, Apokrif İncillerin reddedilmesinin doğru bir gerekçesinin olmadığını belirtir. Yeni Ahit'in oluşma sürecinin de çok sağlıklı olmadığını savunması ile beraber Miladi 1.yy.'ın sonuna kadar toplanmamasının sebebinin akılla bağdaşmadığını açıklar. İncillerin belirlenmesinin iktidar güce bağlayan Sırrı Paşa, onları belirleyen kişiler hakkındaki kanaatlerin doğru olmadığını ifade eder. Sırrı Paşa'nın İnciller konusunda diğer bir eleştirdiği tarafı ise tevhidi anlatan asıl İncilin Hristiyanlar tarafından ortadan kaybettirilmesidir. Çünkü çok farklı İncillerin tarihte olması ve bazılarında ise tevhitten bahsetmesi onun bu görüşlerinin en büyük kanıtıdır. Kur'an'ın tek İncil'den bahsetmesi de bu dört İncilin Hristiyanlarca uydurulduğunu gösterir.

Sırrı Paşa Havarilerin kişiliğinin İncil'in haber verdiği direktifte sıkıntılı olduğunu beyan eder. Çünkü Yahuda İşkariut havarilerden olup Hz. İsa'yı 30 dirhem karşılığında satmıştır. İncillerin onları kutsamasından sonra onları hıyanetle suçlaması bu kişilerin Kur'an'da ifade edilen havariler olmadığını bizlere gösterir. Çünkü Kur'an onların Hz. İsa'ya yardımcı olan kişiler olduğunu söyler. Onların bilgisiz olduklarını İncil'in haber verdiğini ve bu bilgisizliklerinin kutsal ruh tarafından giderildiğinin ise mantıklı olmadığını ifade eder. O, Pavlus'un şahsiyetini de ele alarak onun tevhidi bozduğunu söyler. Hristiyanlık tarihinde esrarengiz bir kişiliğinin olduğunu belirtmesi ile onun Hz. İsa'nın düşmanı olmasının ilişkisini ele alan Sırrı Paşa, Pavlus hakkında şüphe duyulması için bunların kuvvetli deliller olduğunu düşünür. O, Pavlus'un Hristiyanlarca savunulmasının ise hikmetinin pek bilinmediğine değinir. Çünkü Pavlus Hz. İsa'nın sözlerini çiğnemiş onun getirdiği kuralları hiçe saymıştır. Hz. İsa Yahudi şeriatine bağlılığını ifade ettiyse de Pavlus Yahudi şeriatini kaldırarak kendi düşüncelerini ilahi mesaj olarak anlatmıştır.

Sırrı Paşa Hz. Peygamber'in İncillerde mevcut olduğunu bunun Kur'an'da beyan edildiğine değinir. Saf suresi 6. ayetine değinerek Yuhanna incilinde Faraklit konusu üzerinde durur. O, burada ki ifadelerden kast edilen kimsenin Hz. peygamber olduğunu söyler. Çünkü Allah Hz. İsa'nın "*benden önceki Tevrat'ı tasdiklemek ve benden sonra gelecek olan Ahmed adındaki peygamberi müjdelemek için*

gönderildim” ifadesinde bulunmuştur. Yuhanna İncilinde geçen “Faraklit” lafzı da Yunancada “Ahmed” manasına gelmektedir. Hristiyanların bu kişinin Ruhülkudüs olduğunu söylemeleri gerçeği yansıtmaz. Aynı zamanda İncil ayetlerinde geçen “*O size her şeyi öğretecek ve size söylediğim her şeyi hatırlınıza getirecektir.*” ve “*Faraklit geldiği zaman benim adımla hareket edip, benim için şehadet edecektir.*” gibi ifadeler de bu kişinin ruhani bir varlık değil, bir insan olduğunu bizlere düşündürür.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. “Üzeyir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012. <https://islamansiklopedisi.org.tr/uzeyir>
- Adam, Baki. “Yahudilik”. *Dinler Tarihi El-Kitabı*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Ahmet Mithat Efendi. *Müdâfaa*. haz. Basri Kabasoy. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti Dağılma Dönemi (XVIII.-XIX Asırlarda)*. Ankara: TTK Yayıncılık, 3. Basım, 1988.
- Aktulga, Mihdat. *Düelist Dinlerde Tanrı Üzerine Bir Karşılaştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=r4I1HnmXxFQovUpyAyUmxOQs5lr8Qr6KpmsZpQb0YhqTo_58uo7aR6eqynPRIPI
- Arnold, David. *Coğrafi Keşifler Tarihi*. çev. Osman Recep Bahadır. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1. Basım, 1995.
- Aydın, Fuat. “Fatih-Gennaidus Tartışmasının Ürettiği, Konjonktürel Bir Hristiyanlık Eleştirisi”. *Darulfunun İlahiyat Dergisi* 32/2 (Aralık 2021), 355-385.
- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/340-345. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanlik>
- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlıkta Din ve Dini Anlayış”. *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 67-70.
- Aydın, Mehmet. “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ankara Üniversitesi Basımevi* 27/1-4 (Ağustos 1985), 123-147.
- Ayğın, Fadıl. *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Balcı, İsrâfil. *Hız. Peygamber ve Mucize*. Ankara: Ankara Okulu, 3. Basım, 2016.
- Bihlmeyer, Karl - Tuchel, Thomas. *I ve IV. 'ncü Yüzyıllarda Hristiyanlık*. çev. Antun Göral. İstanbul: Güler Matbaası, 1. Basım, 1971.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1966.

- Bolat, Bengül - Ayaz, Ratip. “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 16/61 (Eylül 2017), 1-45.
- Bozkurt, Nebi. “Mescid-i Aksâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-. *Sahihi Buhari*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır. 9 Cilt. Beyrut: Daru Tavkı’n-Necat, 1. Basım, 2001.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, 1. Basım, 1972.
- Cabiri, Muhammed Abid el-. “Üç Semavi Dinin Temel Birliği Hakkında”. *Dini Araştırmalara Dergisi* 11/32 (Aralık 2008), 27-65.
- Cürcâni, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-. *et-Ta’rifât*. thk. Darü’l-Kitabü’l-İlmiyye Kurulu. Beyrut: Darü’l-Kitabü’l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *Kitabü’l-İrşad*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2. baskı., 2012.
- Çoban, Bekir Zakir. “Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Ağustos 2013), 13-27.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 2. Basım, 1971.
- Demir, Konur Alp. “Coğrafi Keşiflerin Ekonomi ve Kamu Yönetimi Sistemine Katkıları”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29/1 (Nisan 2020), 199-120.
- Demir, Osman. *Kelâmda Kavramlar*. ed. Bülent Akot. 2 Cilt. Ankara: Gazi Kitapevi, 1. Basım, 2020.
- Demirci, Kürşat. “Hristiyanlık”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanklik>
- Demirci, Kürşat. “Hulûl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulul>
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: IFAV, 64. basım., 2009.
- Duman, Cengiz. *Mecûsîlik-Zerdüştlük Dini*. Ankara: y.y, 2009. <https://ia601200.us.archive.org/34/items/zerdust/zerdust.pdf>

- Duygu, Zafer. “İsa’nın Yeni Ahit’te ‘Tanrı Oğlu’ olarak tanımlanması meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (Nisan 2018), 155-181. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001486
- Düzgün, Şaban Ali (ed.). *Kelâm: El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. baskı., 2015.
- Eco, Umberto (ed.). *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar ve Müslümanlar*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa, 2. Basım, 2010.
- Esen, Muammer. “Kur’an’ın Ehl-i Kitap’a Bakışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (Nisan 2010), 93-110.
- Eşmeli, İsmet. “Dinlerde Mâbed ve İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2019), 24-43. <https://doi.org/10.17859/pauifd.573206>
- Evkuran, Mehmet (ed.). *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. Ankara: Bilimsel Araştırmalar Yayınevi, 2. Basım, 2019.
- Fatiş, Emrullah. *İnanç ve Ahlak Bağlamında Dört Kitaptan Yankılar*. Konya: Eğitim Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Fayda, Mustafa. “Mübâhele”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mubahele>
- Fîrûzâbâdî, Muhammed ibn Yakûp. *El-Okyânûsul-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları 1. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2013.
- Gaudel, J. M. - Caspar, R. “Kitab-ı Mukaddes’in Tahrifi Konusunda Klasik İslâmî Kaynakların Yaklaşımı”. çev. Ali Erbaş. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (Haziran 2003), 131-167.
- Göçmen, Akif. “İbn Kayyim el-Cevziyye’nin Tahrîf Anlayışı”. *Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Temmuz 2023), 61-100.
- Günay, Tümer. “Çarmih”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/230. TDV Yayınları, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/carmih>
- Gündüz, Şinasi vd. *Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Kitap*. ed. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2007.
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsilik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. İstanbul: TDV Yayınları, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecusilik>
- Gündüz, Şinasi. *Mitoloji ile İnanç Arasında*. Samsun: Etüt Yayınları, 1. basım., 1998.

- Gündüz, Şinasi. "Sâbilik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabiilik>
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Gürkan, Salime Leyla vd. *Kur'ân'da Yahudiler*. ed. Ömer Faruk Harman. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Gürkan, Salime Leyla. "Teslîs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teslis>
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahudi>
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudilik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahudilik>
- Halîl b. Ahmed, Ebu Abdîrrahmân el-. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Hindevi Abdülhamid. Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Harman, Ömer Faruk. "Konsil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/konsil>
- Harman, Ömer Faruk. "Yahudi Hristiyanlığı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/184-187. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahudi-hiristiyanligi>
- Işık, Hidayet. "Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2012), 11-25.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyeri el-Meâfirî el-Basr el-Mısri. *Siret-i İbn Hişâm*. çev. Hasan Ege. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1. Basım, 2006.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvafukkuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *El-Muğni Muhtasarı*. haz. Hamed b. Abdülaziz b. Hammad. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 1. Basım, 2015.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukarrem b. Ali Cemallettin. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü'l-Sadr, 3. Basım, 1993.
- İbn-Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 4 Cilt. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.

İnal, Mahmut Kemal. *Son Asrın Türk Şairleri*. İstanbul: M. E. Basımevi, 1. Basım, 1969.

Kaçar, Turhan. “Ebionitler’den Arius’a: Eski Çağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (Ağustos 2003), 187-206.

Kadı Abdülcebbar, Ebü’l-Hasen Kâdı’l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2013.

Kahraman, Ömer Faruk. “Ya’kub”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yakub>

Kaplan, İbrahim. *Kelâm Açısından Tahrîf ve Kutsal Kitapların Mevsukiyeti Meselesi*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2016.

Kur’ân-ı Kerim Açıklamalı Meali. çev. Hayrettin Karaman - Ali Özek. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2015.

Kartal, Alparslan. “Cerh-Ta’dîl İlminde ‘Deccâl’ Kavramının Kullanımı”. *Usul İslâm Araştırmaları* 35/35 (Mayıs 2021), 139-182.

Kesler, M. Fatih. *Kur’ân-ı Kerim’de Yahudiler ve Hristiyanlar*. Ankara: TDV Yayınları, 7. baskı., 2012.

Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 24. basım., 2015.

Koçakoğlu, Bedia - Öztinar, Gülbahar. “İnkılapçı Kanonun İzinde Gerçek Hikâyeye Doğru: Dikmen Yıldızı Okumaları”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 38 (18 Aralık 2017), 33-58. <https://doi.org/10.21497/sefad.376386>

Kurnaz, Cemal. “Sırrı Paşa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/127-129. TDV Yayınları, 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirri-pasa>

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmiu li-Ahkami’l-Kur’ân*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 20 Cilt. İstanbul: Buruç Yayınları, 2. Basım, 2001.

Kuzgun, Şaban. *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*. Ankara: Kendi Yayınları, 2. Basım, 1996.

Küçük, Abdurrahman. “Yahudilikte Arz-ı Mev’ûd Anlayışının Boyutları”. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ankara Üniversitesi Basımevi* 33/3-4 (Aralık 1992), 101-112.

Küçükkalay, Mesut. “Endüstiri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 1/2 (Haziran 1997), 51-68.

- Mâlik b. Enes, Ebu Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebi Âmir el-Abahi el-Yemeni-. *el-Muvatta*. çev. Ahmet Muhtar Büyükçınar vd. 4 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Kitâbü't-tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: TDV Yayınları, 11. basım., 2018.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-. *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. S. Kemal Sandıkçı - Bekir Topaloğlu. 15 Cilt. Ankara: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2017.
- Mavil, Hikmet Yağlı. *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Meydan, Emine. *Hristiyan Kilise Otoritesinde Aforoz*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
<https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/c766ef90-9d8a-4c97-8836-ee86e8849ea6/content>
- Michel, Thomas. *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*. İstanbul: Ohan Basımevi, 1. Basım, 1992.
- Montgomery Watt, William. *Müslüman-Hristiyan Diyaloğu*. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000.
- Muahmmmed b. İshâk, Ebû Abdillâh Muahmmmed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibi el-Kureşi el-Medeni-. *Siretü İbn İshak*. thk. Suhayl Zekkâr. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1. Basım, 1978.
- Odabaşı, Zehra. "Müslümanların Gözünde I. Haçlı Seferi ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması". *Akademik İncelemeler Dergisi* 13/1 (Mart 2018), 323-350.
<https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.324871>
- Okumuş, Namık Kemal. *Müslüman Kültürün Ehl-i Kitap Kaynakları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Okur, Hüseyin. "Kıyas İşleminde İlet Birliğinin Sağlanamaması Hali: Kıyâs Ma'a'l-Fârik". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1/36 (Ekim 2020), 17-48.
- Önal, Recep. "İmam Mâtürîdî'ye Göre Ehl-i Kitap'la İlişkilerin Dinî Temelleri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Eylül 2015), 516-541.
- Özarlan, Selim. "Kâlû Belâ Kavramı Üzerine Bir İnceleme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (Haziran 2000), 527-535.
- Özcan, Nuri. "Tevşih". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/48. İstanbul: TDV Yayınları, 2012. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevsih--musiki>

Özel, AYTEKİN. “Giritli Sırrı Paşa’nın Mantık Anlayışı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2012), 49-62.

Öztürk, Levent. *İslâm toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. basım., 2012.

Râgıb el-İsfahâni, Ebü’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. *el-Müfredat fi-Garibil Kur’ân*. thk. Safvan Adnân ed-Dâvud. Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1. Basım, 1991.

Rahnuma, Zeynelâbidin. *Hz. Peygamber*. çev. Cemil Sönmez - Hayati Aydın. Ankara: TDV Yayınları, 5. baskı., 2014.

Sâbuni, Ahmet ibn Mahmut es-. *Mâtürîdiyye akaidi: el-Bidâye fî Usûli’-d-Dîn tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Baskı., 2014.

Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. baskı., 2007.

Schoeps, Hans-Joachim. *Yahudi - Hristiyanlığı*. çev. Ekrem Sarıkçıoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. baskı., 2012.

Sırrı Paşa, Giritli. *Ahsenü’l Kasas*. çev. Tahir Galip Seratlı. İstanbul: Selis Kitapevi, 1. Basım, 2013.

Sırrı Paşa, Giritli. *Nakdü’l-Kelâm fî Akâidi’l-İslâm*. çev. Kazım Albayrak. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2. Basım, 2021.

Sırrı Paşa, Giritli. *Nakdü’l-Kelâm fî Akâidi’l-İslâm*. thk. Ahmet Özvarinli. İstanbul: Kitap Dünyası, 1. Basım, 2021.

Sırrı Paşa, Giritli. *Nurü’l-Hüda li-Mensitehda*. İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Kemal Salih Sel koll., 604. Erişim 15 Ocak 2023.
<https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/kitablar/530005300049000500005100095001140011500069.pdf>

Sırrı Paşa, Giritli. *Ruh*. çev. Haydar Murat Hapsev. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1. Basım, 2021.

Sırrı Paşa, Giritli. *Rü’yetullâh’a Dair Risale*. İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Kemal Salih Sel koll., 604. Erişim 12 Şubat 2023.
<https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/kitablar/560004800052000530005100095001140011500069.pdf>

Sırrı Paşa, Giritli. *Sırr-ı Furkan*. İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Ali Ulvi Ermiş koll., 254. Erişim 27 Ocak 2023.
<https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/kitablar/510005300051000550005100095001140011500069.pdf>

Sırrı Paşa, Giritli. *Sırr-ı İnsan*. İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Ahmet Kutsi Tecer koll., 943. Erişim 30 Ocak 2023.
<https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/kitablar/510005200057000480009500084000750006500095001140011500069.pdf>

Sırrı Paşa, Giritli. *Sırr-ı Meryem*. İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Osman Engin koll., 610. Erişim 29 Ocak 2023.
<https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/kitablar/540005400051000550005100095001140011500069.pdf>

Sırrı Paşa, Giritli. *Sırr-ı Tenzil*. İstanbul: İBB Atatürk Kütüphanesi, Osman Engin koll., 863. Erişim 30 Ocak 2023.
<https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/kitablar/550005400051000550005100095001140011500069.pdf>

Sinanoğlu, Mustafa. “Hristiyanlık”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiristiyanklik>

Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Soyal, Fikret. *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslis Eleştirileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/178084/mod_resource/content/1/Teslis%20Ele%20Ftirileri%20kelamc%20B1alr%20B1n%20dok%20tezi.pdf

Soysaldı, Hacı Mehmet. “Kur’ân Ayetleri Perspektifinde İlahî Mîsak”. *Bilimname* 2019/37 (Nisan 2019), 431-452. <https://doi.org/10.28949/bilimname.476574>

Sönmez, Zekiye. “Necrân’da Hristiyanlık ve Hz. Muhammed’in Necrân Hıristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Temmuz 2017), 117-147.

Süreyya, Mehmet. *Sicill-i Osmani*. haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Basım, 1996.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdürrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-. *Dürrü'l-Mensûr et-Tefsir bi'l-Me'sûr*. çev. Hasan Yıldız. İstanbul: Ocak Yayınları, 2012.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tacüddin (Lisanüddin) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 6. Basım, 2021.

Şenay, Bülent. “Merkûniyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/merkuniyye>

- Tabbara, Afif Abdü'l-Fettah. *Kur'ân Açısından Yahudi Menşe'i ve Karakteri*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Rabita Yayınları, 1. Basım, 1978.
- Taberî, Muhammed b. Cerir et-. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayıncılık, 1. Basım, 1996.
- Taş, Kemalettin - Göksüçukur, Betül. "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din". *Dini Araştırmalar Dergisi* 22/56 (Aralık 2019), 463-488.
- Taşpınar, İsmail. *Hacı Abdullah Petrici'nin Hristiyanlık eleştirisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam Yayınevi ile Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Turan, Süleyman. "Hz. Peygamber'in Tevrat'ta Müjdelmesi Ahmed Mithat Efendi". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2005), 163-189.
- Türkan, Ahmet. *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*. İstanbul: Kitabevi, 1. Basım, 2012.
- Uluçerler, Sıtkı. *Yeni Yakın Çağ Tarihi*. ed. Selim Hilmi Özkan. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Ulutürk, Muammer. *Hristiyanlıkta Havarilik*. Konya: Selçuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=XohQ0H2mJnBfxLPsY8dG435Jcr5pyRntzbKG1ir3z5r2uI8z_TX9YbGuOV6KignD
- Yıldız, Sevcan - Doğrucan, Ayşegül. "Hristiyan Konsilleri ve İkonoklast Akımlara Etkileri". *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (Mart 2021), 78-89.
- Yiğitoğlu, Mustafa. *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesini Sosyal Bilimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2010.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=veR1mHu9yoWjwcVUjCEoPB4_R9U_7XXtBGHdCWRhf2aBxoJijY1tg64ZLZbBMCzY
- Yurdağür, Metin. "Fetret". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/fetret>
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murteza b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Bilgrâmi el-Hüseyni ez-. *Tâcü'l-arûs min Cevahiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Darü'l-Hidâye, 1. Basım, 2001.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi ez-. *el-Keşşaf 'an Hakaiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyunü'l-Ekâvil fi Vücuhi't-Te'vil*. çev. Abdülaziz Hatip - Mehmet Erdoğan. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.

Zemahşeri, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Kitâbü'l-Minhâc Fî Usûli'd-Din*. çev. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2021.

Zuhayli, Vehbe ez-. *Fıkhu'l-İslâmi ve Delaletuhu*. 8 Cilt. Şam: Darü'l-Fıkr, 2. Basım, 1985.

“Hristiyanlığa Karşı Yazılmış Türkçe Reddiyer”. *Diyanet Dergisi* 19/1 (Mart 1983), 15-23.

Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2007.

Kur'ân'da Geçen أَهْلُ الْكِتَابِ (Ehl-i Kitap) Kavramı İlgili Ayetler

Sure Adı	Ayet No	Kavram	Ayet
Bakara	105	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ehl-i kitaptan kâfirler ve putperestler rabbinizden size iyi bir şey indirilmesini istemezler. Hâlbuki Allah rahmetini ancak dilediğine tahsis eder. Allah büyük lütuf sahibidir.
Bakara	109	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ehl-i Kitap'tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah hükmünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.
Âl-i İmran	64	أَهْلُ الْكِتَابِ	De ki: “Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek bir söze gelin: Yalnız Allah’a tapalım O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimiz kimimizi ilahlaştırmasın. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: Şahit olun ki biz Müslümanlarız! deyiniz.”
Âl-i İmran	65	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ey Ehl-i kitap! İbrahim hakkında niçin çekişirsiniz. Hâlbuki Tevrat ve İncil kesinlikle ondan sonra indirildi. Siz hiç düşünmez misiniz?
Âl-i İmran	69	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ehl-i kitaptan bir kısmı istediler ki ne yapıp edip sizi saptırabilsinler. Oysa onlar sadece kendilerini saptırırlar da farkına bile varmazlar.
Âl-i İmran	70	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ey Ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah’ın ayetlerini inkâr edersiniz.
Âl-i İmran	71	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ey Ehl-i kitap! Neden doğruyu eğriye karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz?
Âl-i İmran	72	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ehl-i kitaptan bir grup şöyle dedi: Müminlere indirilmiş olana sabahleyin (görünüşte) inanıp akşamleyin inkâr edin. Belki onlar (böylece) dinlerinden dönerler.
Âl-i İmran	75	أَهْلُ الْكِتَابِ	Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez. Bu da onların, “Ümmilere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur.” demelerindedir. Allah adına bile bile yalan söylüyorlar.
Âl-i İmran	98	أَهْلُ الْكِتَابِ	De ki: “Ey Ehl-i kitap! Allah yaptıklarınızı görüp dururken niçin Allah’ın ayetlerini inkâr edersiniz?”
Âl-i İmran	99	أَهْلُ الْكِتَابِ	De ki: “Ey Ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah’ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek müminleri Allah yolundan çevirmeye kalkışıyorsunuz? Allah yaptıklarımızdan habersiz değildiniz.”
Âl-i İmran	110	أَهْلُ الْكِتَابِ	... Ehl-i kitapta inansaydı, elbette bu, kendileri için çok iyi olurdu.(Gerçi) içlerinde iman edenler var; (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır.

İmran			
Âl-i İmran	113	أَهْلَ الْكِتَابِ	Hepsi bir değildir. Ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar.
Âl-i İmran	199	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ehl-i kitaptan öyleleri var ki, Allah'a, hem size indirilene hem de kendilerine indirilene tam bir samimiyetle ve Allah'a boyun eğerek iman ederler. Allah'ın ayetlerini az bir paraya satmazlar. İşte onlar için rableri katında ecirleri vardır. Şüphesiz Allah hesabı çabuk olandır.
Nisa Suresi	123	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ne sizin kuruntularınız ne de Ehl-i kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allahtan başka dostta yardımcı da bulamaz.
Nisa Suresi	153	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ehl-i kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyor. Onlar Musa'dan daha büyüğünü istemişler de, "Bize Allah'ı apaçık göster." demişlerdi. Zulüm sebebiyle onları hemen yıldırım çarptı. Bilahare kendilerine apaçık deliller geldikten sonra buzağıyı (tanrı) edindiler. Biz bunu da affettik ve Musa'ya apaçık delil (ve yetki) verdik.
Nisa Suresi	159	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ehl-i kitaptan her biri, ölümünden önce ona muhakkak iman edecektir. Kıyamet gününde de O, onlara şahit olacaktır.
Nisa Suresi	171	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında gerçekten başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih Allah'ın resülüdür. Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı ol kelimesidir. Ondan bir ruhtur. Şu halde Allah'a ve peygamberine iman edin. "(tanrı) üçtür" demeyin, sizin için hayırlı olmak üzere bundan vazgeçin. Allah ancak bir tek Allah'tır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi onundur. Vekil olarak Allah yeter.
Maide	15	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ey Ehl-i kitap! Resülümüz size kitaptan gizlemekte olduğunuz birçok şeyi açıklamak için geldi; birçok (kusurunuzu) da affediyor. Gerçekten size Allah'tan bir nur, apaçık bir kitap geldi.
Maide	19	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ey Ehl-i kitap! Peygamberlerin arası kesildiği bir sırada size elçimiz geldi. Gerçekleri size açıklıyor ki: "Bize bir müjdeleyici ve uyarıcı gelmedi" demeyesiniz. İşte size müjdeleyici ve uyarıcı gelmiştir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir.
Maide	59	أَهْلَ الْكِتَابِ	(Onlara) şöyle de: "Ey Ehl-i kitap! Yalnız Allah'a bize indirilene ve daha önce indirilene inandığımız için mi bizden hoşlanmıyorsunuz? Oysa çoğunuz yoldan çıkmış kimselersiniz."
Maide	65	أَهْلَ الْكِتَابِ	Eğer Ehl-i kitap iman edip sakınsalardı, herhalde (geçmiş) kötülüklerini örter ve onları nimeti bol cennetlere sokardık.
Maide	68	أَهْلَ الْكِتَابِ	"Ey Ehl-i kitap! Siz, Tevrat'ı, İncil'i ve rabbinizden size indirilene hakkıyla uygulamadıkça (doğru) bir şey (yol) üzere değilsinizdir" de...

Maide	77	أَهْلَ الْكِتَابِ	De ki: “Ey Ehl-i kitap! Dininizde haksız yere haddi aşmayın. Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluma uymayın.
Ankebut	46	أَهْلَ الْكِتَابِ	İçlerinden zulmedenleri bir yana, Ehl-i kitapla ancak en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki: bize indirilene de size indirilene de iman ettik. Bizim ilahımızda sizin ilahımız da birdir ve biz ona teslim olmuşuzdur.
Ahzab	26	أَهْلَ الْكِتَابِ	Allah, Ehl-i kitaptan, onlara(müşrik ordularına) yardım edenleri kalelerinden indirdi ve kalplerine korku düşürdü; bir kısmını öldürtüyor, bir kısmını da eseri alıyordunuz.
Hadid	29	أَهْلَ الْكِتَابِ	Böylece Ehl-i kitap, Allah’ın lütfundan hiçbir şey elde edemeyeceklerini bilsinler. Lütuf bütünüyle Allah’ın elindedir. Onu dilediğine bahşeder. Allah büyük lütuf sahibidir.
Haşır	2	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ehl-i kitaptan inkâr edenleri ilk sürgünden yurtlarından çıkaran O’dur. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin kendilerini Allah’tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah (O’nun azabı), onlara beklenmedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine korku düşürdü; öyle ki evlerini hem elleriyle hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri! İbret alın.
Haşır	11	أَهْلَ الْكِتَابِ	Münafıkların Ehl-i kitaptan inkâr eden dostlarına: “Eğer sizler yurdunuzdan çıkarılırsanız, mutlaka biz de sizinle beraber çıkarız; sizin aleyhinizde kimseye asla uymayız. Eğer savaşa tutuşursanız, mutlaka yardım ederiz.” dediklerini görmedin mi? Allah onların yalancı olduklarına şahitlik eder.
Beyyine	1	أَهْلَ الْكِتَابِ	Apaçık delil kendilerine gelinceye kadar Ehl-i kitaptan ve müşriklerden inkârcılar (küfürden) ayrılacak değiller.
Beyyine	6	أَهْلَ الْكِتَابِ	Ehl-i kitap ve müşriklerden olan inkârcılar, içinde ebedi olarak kalacakları cehennem ateşindedirler. İşte halkın en şerlileri onlardır.

Kaynak: Hayrettin Karaman vd., **Kur’ân’ı Kerim Açıklamalı Meali**, TDV. Yayınları, Ankara, 2006

Kur’ân’da الذين أوتوا الكتاب (Ellezine ûtu’l-kitap) Kavramı ile İlgili Ayetler.

Bakara	101	الذين أوتوا الكتاب	Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunanı tasdik edici bir elçi gelince Ehl-i kitaptan bir grup, sanki Allah’ın kitabını bilmiyormuş gibi onu arkalarına atıp terk ettiler.
			... Artık yüzünü Mescid-i Harama çevir. Sizde nerede olursanız olun yüzünüzü oraya çeviriniz. Şüphe yok ki kendilerine kitap

Bakara	144	الذين أوتوا الكتاب	verilenler onun Rablerinden gelen gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir.
Bakara	145	الذين أوتوا الكتاب	Yemin olsun ki sen Ehl-i kitaba her türlü ayeti(mucize) getirsen yine de onlar senin kiblene dönmezler...
Âl-i İmran	19	الذين أوتوا الكتاب	Allah nezdinde hak din İslâm'dır. Kendilerine kitap verilenler kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarında ki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın ayetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur.
Âl-i İmran	20	الذين أوتوا الكتاب	Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: "Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim." Ehl-i kitaba ve ümmilere de "siz de Allah'a teslim oldunuz mu?" de. Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok, eğer yüz çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir.
Âl-i İmran	100	الذين أوتوا الكتاب	Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden bir gruba uyarsanız imanınızdan sonra sizi yeniden inkârcılığa sevk ederler.
Âl-i İmran	186	الذين أوتوا الكتاب	Ant olsun ki, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz; sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takva gösterirseniz, muhakkak ki bu, (yapılacak) işlerin en değerlisidir.
Âl-i İmran	187	الذين أوتوا الكتاب	Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz." diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştiler. Yaptıkları alışveriş ne kadar kötüdür.
Nisa	47	الذين أوتوا الكتاب	Ey Ehl-i kitap! Biz bir takım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut onları, cumartesi adamları gibi lanetlemeden önce, size gelenleri doğrulamak üzere indirdiğimize iman edin; Allah'ın emri mutlaka yerine gelecektir.
Nisa	131	الذين أوتوا الكتاب	Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Sizden önce kendilerine kitap verilenlere ve size "Allah'tan korkun" diye emrettik...
Maide	5	الذين أوتوا الكتاب	...Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helaldir. Sizin yiyeceğiniz de onlara helaldir...
Maide	57	الذين أوتوا الكتاب	Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve oyun konusu edinenleri ve kâfirleri dost edinmeyin. Allah'tan korkun; eğer müminlerseniz.
Tevbe	29	الذين أوتوا الكتاب	Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendilerine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye veren kadar savaşın.
			İman edenlerin Allah'ı anma ve ondan inen Kur'ân sebebiyle

Hadid	16	الذين أوتوا الكتاب	kalplerinin ürpermesi zamanı gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar. Onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı. Onlardan birçoğu yoldan çıkmış kimselerdir.
Müddesir	31	الذين أوتوا الكتاب	Onların sayısını da inkârcılar için sadece bir imtihan yaptık ki, böylelikle kendilerine kitap verilenler iyiden iyiye öğrensin, iman edenlerin imanını artırsın...
Beyyine	4	الذين أوتوا الكتاب	Kendilerine kitap verilenler ancak o açık delil kendilerine geldikten sonra ayrılığa düştüler.

Kaynak: Hayrettin Karaman vd., **Kur'ân'ı Kerim Açıklamalı Meali**, TDV. Yayınları, Ankara, 2006

Kur'ân'da الذين آتيناهم الكتاب (Ellezine âteynahümü'l-kitap) Kavramı ile İlgili Ayetler.

Bakara	121	الذين آتيناهم الكتاب	Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler onu, hakkını gözeterek okurlar. Çünkü onlar ona iman ederler. Ama her kim onu inkâr ederse, işte gerçekten zarara uğrayan onlardır.
Bakara	146	الذين آتيناهم الكتاب	Kendilerine kitap verdiklerimiz onu öz oğullarını tanır gibi tanır. Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler.
Enam	20	الذين آتيناهم الكتاب	Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanır gibi tanır. Kendilerini ziyan edenler var ya, işte onlar inanmazlar.
Enam	114	الذين آتيناهم الكتاب	...Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur'ân'ın gerçekten rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler. Sakın şüpheye düşenlerden olma.
Rad	36	الذين آتيناهم الكتاب	Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilene sevinirler. Fakat (senin aleyhinde birleşen) gruplardan onun bir kısmını inkâr eden de vardır...
Kasas	52	الذين آتيناهم الكتاب	Ondan (Kur'ân'dan) önce kendilerine kitap verdiklerimiz, ona da iman ederler.
Ankebût	47	الذين آتيناهم الكتاب	İşte böylece sana bu kitabı indirdik. Onun için kendilerine kitap verdiklerimiz ona iman ediyorlar. Şunlardan (Araplardan) da ona iman eden nice kimseler vardır. Ayetlerimizi ancak kâfirler bile bile inkâr eder.

Kaynak: Hayrettin Karaman vd., **Kur'ân'ı Kerim Açıklamalı Meali**, TDV. Yayınları, Ankara, 2006

Kur'ân'da الذين أوتوا نصيبا من الكتاب (Ellezine ûtû nasiben min'el-kitap)

Kavramı ile İlgili Ayetler.

Âl-i İmran	23	الذين أوتوا نصيبا من الكتاب	Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmez misin ki, aralarında hükmetmesi için Allah'ın kitabına çağırıyorlar da, sonra içlerinden bir grup cayarak geri dönüyor.
Nisa	44	الذين أوتوا نصيبا من الكتاب	Kendilerine kitaptan nasip verilenlere baksana! Sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan çıkmanızı istiyorlar.
Nisa	51	الذين أوتوا نصيبا من الكتاب	Kendilerine kitaptan nasip verilenleri görmedin mi? Putlara ve batıla iman ediyorlar, sonra da kâfirler için "Bunlar Allah'a iman edenlerden daha doğru yoldadır." diyorlar.

Kaynak: Hayrettin Karaman vd., Kur'ân'ı Kerim Açıklamalı Meali, TDV. Yayınları, Ankara, 2006

Kur'ân'da اورثوا الكتاب (Ûrisü'l-kitap) Kavramı ile İlgili Ayetler.

Şura	14	اورثوا الكتاب	...Onlardan sonra kitaba varis kılınanlar da onun hakkında derin bir şüphe içindedirler.
------	----	---------------	--

Kaynak: Hayrettin Karaman vd., Kur'ân'ı Kerim Açıklamalı Meali, TDV. Yayınları, Ankara, 2006

Kur'ân'da يقرؤون الكتاب (Yekraûne'l-Kitap) Kavramı ile İlgili Ayetler.

Yunus	94	يقرؤون الكتاب	Şayet sana indirdiğimizden kuşkuda isen senden önce kitabı okuyanlara sor. Ant olsun ki Rabbinden sana hak gelmiştir. Sakın şüphecilerden olma.
-------	----	---------------	---

Kaynak: Hayrettin Karaman vd., Kur'ân'ı Kerim Açıklamalı Meali, TDV. Yayınları, Ankara, 2006

Kur'ân'da اهل الذكر (Ehlü'z-zikr) Kavramı ile İlgili Ayetler.

Nahl	43	اهل الذكر	Senden önce de, kendilerine vahiy verdiğimiz kişilerden başkasını peygamber olarak göndermedik. Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorun.
Enbiya	7	اهل الذكر	Biz, senden önce de, kendilerine vahiy verdiğimiz kişilerden başkasını peygamber olarak göndermedik. Eğer bilmiyorsanız bilenlerden sorunuz.

Kaynak: Hayrettin Karaman vd., Kur'ân'ı Kerim Açıklamalı Meali, TDV. Yayınları, Ankara, 2006